

ez-ZECCÂCÎ VE ARAP DİLİNDEKİ YERİ

Cengiz PARLAK¹

Öz

Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî İslam'ın altın döneminde yetişen ve bilgisi, birikimi, yazdığı eserler ve Arap dilini öğrenmek isteyenlere faydasıyla Arap dilinde mümtaz bir yere sahip çok yönlü bir alimdir. İlme son derece düşkün olan Zeccâcî nahiv, lügat ve edebiyat alanlarında göze çarpan seçkin bir şahsiyettir. Zeccâcî tüm hayatını ilme, öğrenmeye ve öğretmeye vakfetmiş ve bu uğurda yolculuklar yapmaktan çekinmemiştir. Onun ilme olan bu iştiağı onu pek çok önemli eser yazmasına sevk etmiştir. Eserleri incelendiği zaman ilmi seviye ve derinliği hemen göze çarpar. Öyle ki, başka alimlerce yazılan eserleri inceleyerek onlardaki hataları tespit edip doğru şekillerini gösterecek kadar tahsil ettiği ilimlerde söz sahibidir.

Ebü'l-Kâsım yetiştiği dönemin özelliğine uygun olarak herhangi bir konuda hüküm verirken düşünel açıdan bağımsız ve özgür hareket etmeyi seven birisiydi. O, hiçbir düşünceye körü körüne bağlı kalmaz incelediği her konuya eleştirel bir gözle bakardı. Bu özelliği onu incelediği konu ve eserlerde gerçeğe götürecek kapılar aralamıştır. Zeccâcî tüm müktesabatını başkalarına da öğretmek ve deyim yerindeyse ilminin zekatını vermek için yoğun çaba harcamıştır. Yazdığı eserleri gayet anlaşılır ve basit bir dille yazmak istemesi ayrıca anlatılanları anlamayı güçleştirecek gereksiz ayrıntılara girmekten kaçınması bunun en iyi ispatıdır.

Bu makaleyle İslamın altın çağında yetişip pek çok eser kaleme alan ve o dönemki alimler içerisinde ağır toplardan biri olarak göze çarpan fakat bu değerinin zamanla üzerinin örtülüp silikleştiğini düşündüğümüz Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî'yi yakından tanıma fırsatı bulunacak ve eserleri aracılığıyla Arap diline yaptığı hizmeti ve Arap dilindeki yeri ve önemi bir nebze olsun daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

Anahtar Kelimeler: ez-Zeccâcî, Nahiv, Basra Ekolü, Kufe Ekolü, el-Cumel

EZ-ZECCÂCÎ AND IN PLACE OF ARABIC LANGUAGE

Abstract

Abou'l-Kassem ez-Zeccâcî is a versatile scholar who has grown up in the golden period of İslam, has a great place in the Arabic language with his knowledge, his works, and the benefit to the people that want to learn the Arabic language. Zeccaci who is extremely fond of the science, is an outstanding person in the dictionary, literature, and grammar. He devotes his all life to knowledge, learning, and teaching and he never hesitates to travel for these purposes. His these passions prompt him to write many important works. When his works are examined, the level and depth of his science are immediately apparent. So much so, by examining the works written by other scholars, he has a say in the science he has collected enough to detect mistakes in them and show their correct shape.

Abou'l-Kassem is an intellectually independent person that likes to act freely while making judgements on any subject by the characteristics of his period. He never adheres blindly to any thought, he always looks critically at everything he studies. This feature has opened doors that will bring him to reality in the subjects and works he examines. He has made great efforts to teach his entire acquits to others, to give the zakat of his knowledge, if the saying is true. The best evidence of this is the fact that he wants to write his works in a very clear and simple language, and avoids unnecessary details that make it hard to understand what is told.

With this article, he grew up in the golden time of İslam and wrote many works and stood out as one of the heavy balls among scholars at that time, but we will have the opportunity to get to know Abou'l-Kassem ez-Zeccâcî closely, and his service to the Arabic language through his works. Its place and importance in the language will be better understood.

Key Words: Zaccâcî, Nahv, Basra School, Kufa School, al-Jumel

¹ Öğretim Görevlisi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, cengizparlak02@hotmail.com

GİRİŞ

İnsanların son ilahi din İslam'ı benimseyip akın akın İslam'a girmesi, İslam coğrafyasının uzak coğrafyalara uzanması ve Arap olmayanların Arap dilini yanlış kullanmaya başlamasından sonra bu bozulmaların önüne geçmek isteyen Ebû'l-Esved ed-Düeli ile başlayan ve daha sonraki asırlarda gelen başka alimler tarafından devam ettirilen Arapçanın dil özelliklerini tespit çalışmaları büyük gayret ve emekler sonucunda günümüzdeki şeklini kazanmıştır. Nahiv ilmine emek veren alimler pek çok ve önemli eserler telif etmiş, kendilerinden sonra gelenlere önemli fayda, kazanım ve birikim sağlamışlardır. Sonra gelen alimler ise bu gayret ve tespitlerin üzerine kendi emek ve çalışmalarını eklemişler böylece nahiv fidanı filizlenerek köklü bir ağaç halini almıştır. Abbasi döneminde ilmi verilen değer artması ve yabancı kültür ve ilmi mirasın tercüme yoluyla İslam alemine intikal etmesi ilim ve kültür açısından büyük değişimlere sebep olmuştur. Pek çok ilmi alanda pek çok alim yetişmiş ve her biri kendi gayret ve birikimiyle etrafına ve sonra gelen nesillere rehber olmuştur.

İslam dünyasında üzerinde kafa yorulan ilmi alanlardan ilki olan nahiv, ortaya çıkış sebebi ve hedefleriyle diğer ilmi alanlardan daha önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Nitekim nahiv, Arapların kendi dillerini bozulmaktan korumak ve Kuran-ı Kerim'in yanlış okunmasının önüne geçmek gibi yüce bir ülküye sahiptir. Nahiv alanındaki bu araştırma ve tetkikler sonucu Arap dili bozulmadan günümüze gelebilmiş ve yüce kitap Kuran'ın yanlış okunması ve dolasıyla yanlış anlaşılmasının önüne geçilebilmiştir. Bu acil ihtiyaç ve tehlikeyi farkedenden alimler var güçleriyle bu kutsal görevi eda etmişlerdir.

Abbasi döneminde zirveye ulaşan, İslamın altın çağı denilen asırda yetişen önemli alimlerden biri de Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâci'dir. Zeccâci kendine has uslubu ve yöntemleriyle kendinden önceki alimlerin herkesin anlayamayacağı şekilde yazılan nahiv kitaplarının aksine insanlara faydalı olmayı istemiş ve yüce Kur'an dilinin özelliklerinin rahatça anlaşılması için dili net ve ustaca kullanarak pek çok eser vermiştir. O, ilme aşık yapısıyla gittiği her yerde ışık saçmış, pek çok öğrenci yetiştirmiş ve pek çok farklı alandaengin bilgisiyle kitap yazmıştır.

Zeccâci, kendisine adını veren Basra ekolü mensubu Zeccâc veya Kufe ekolü mensubu el-Enbâri gibi pek çok alimden ders almış adeta onlardaki ilmi kendinde toplamıştır. Fakat Zeccâci ders aldığı hoca ve kendinden önceki alimlerin görüşlerini olduğu gibi kabul etmemiş kendi birikim ve muktesebatının eleğinden geçirerek eleştirel bir şekilde incelemiştir. Yazdığı eserlerde bu açık şekilde görülmektedir. Yazdığı pek çok eseri günümüze ulaşmayan Zeccâci İslam dünyasına ve kendinden sonra gelen nesillere tuttuğu ışık asırlar boyu sürmüştür. Öyle ki yazdığı eserler uzun yıllar boyu alimler tarafından öğrencilere okutulmuş

pek çok fayda verdiği görülmüştür. Nisyan ile malul insan hafızası zamanla Zeccâcî gibi ilmi değeri tartışılmaz bir alimin yaptığı ilmi ve fikri hizmeti hatırdan çıkarmış görüntüsü vermesi bu çalışmaya sebebiyet veren başlıca etken olmuştur.

A. ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE YETİŞMESİ

1. Nesebi:

Nahiv alanında önde gelen isimlerden biri olan Zeccâcî'nin asıl adı Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâktır. Bu adı babasına nispet edilmiştir. Zeccâcî ismi ise, nahiv alimi Zeccâc'a intisap edip ona öğrenci olması ve onunla uzun süre beraber bulunmasından dolayı Zeccâc ismine nispet edilmiştir.²

Biyografisini yazan pek çok kişi olmasına rağmen kimse bu isminden fazlasını aktarmamıştır. Bunun nedeni Farisi oluşuna bağlanabilir çünkü Arap olsaydı nesebi büyük bir ihtimalle bilinirdi. Çünkü Araplar neseblerini öğrenmeye oldukça önem verirler. Her halükarda nesebinin bilinmemesi, nesepleriyle meşhur olmayan veya tanınmış aileleri olmayan bir çok meşhur kişide gözlenen bir durumdur. Bu kişiler kendileri temayüz edip yaptıklarıyla ön plana çıkan kimselerdir. Zeccâcî'de bunlardan birisidir.³

2. Doğumu

Ebû'l-Kâsım Hemedan'ın güneyinde yer alan Nihâvend'de doğdu. Bu yüzden el-Nihâvendî şeklinde Nihâvend'e nispet edilmiştir.⁴ İbn Hallikân : “O Bağdat'ta yetişti ama aslen Nihâvendlidir” demiştir.⁵ Suyûti onun Saymara'da doğduğunu söylemiştir.⁶ Kiftî ise bu iki rivayeti birleştirip: “O Nihâvendli olup Saymara ehline mensuptur” demiştir.⁷

3. Yetiştirilmesi

² Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhu ve Asâruhu ve Mezhebuhu'n-Nahvî*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1960, s. 7; el-Hadîsî, Hatîce, *Medârisu'n-Nahviyye*, 3. Baskı, Dâru'l-Emel, Ürdün 2001, s. 220; es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdu'l-Kerîm b. Muhammed b. Mansûr Temîmî, *el-Ensâb, Dâiretu'l-Maârifî'l-Usmâniyye*, Hiderabad 1962, IV/272; es-Suyûti, Celâluddîn Abdurrahman, *Buğyetu'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, 1. Baskı, 1965, II/77; el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elîbbâi fi Tabakâti'l-Udebâ*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Kahire 1998, s. 265; Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, *Tabakâtu'n-Nahviyyin ve Luğaviyyin*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, 2. Baskı, Dâru'l-Maârif, Kahire 1973, s. 119; el-Yemânî, Abdu'l-Bâkî b. Abdi'l-Mecîd, *İşâretu't-Ta'yîn fi Terâcimi'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyin*, thk. Abdu'l-Mecîd Diyâb, 1. Baskı, Riyad 1986, s. 180; Umer Rızâ Kakhâle, *Mu'cemu'l-Mueliffin*, Beyrut tsz., V/124.

³ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 7.

⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 7; Umer Rızâ Kakhâle, a.g.e. V/124.

⁵ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1970, III/136.

⁶ es-Suyûti, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

⁷ el-Kiftî, Cemâluddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Kahire 1986, II/160.

Zeccâcî'nin hayatı onun ilmi sevdiğini göstermektedir. İlim öğrenmek için çok çaba sarfetmiş ve çokça seyahat etmiştir. Memleketinden ayrılıp Irak gitmiş, Bağdat'a yerleşmiş ve orada yetişmiştir. Bağdat'tan Şam'a gitme niyetiyle ayrılıp Halep'te bir müddet kalmış ve oradan da Şam'a geçmiştir. Şam'da ders verip insanlara hizmet etmiştir. Şam'dan da Taberiyye'ye gittiği ve orada vefat ettiği söylenir.⁸

Ebû'l-Kâsım'ın hayatı sürekli bir faaliyet içerisinde devamlı ilim öğrenen, nerede olursa olsun öğrenmeye çalışan, inceleyen, istifade etmeye çabalayan veya ders vermek için hocalık postuna oturur bir halde geçmiştir. Bu da hocaları ve öğrencileriyle güçlü bir bağı olduğunu kanıt sayılabilmektedir.⁹

Zeccâcî'den bahseden herkes onun takvalı ve salih bir insan olduğunda hemfikirdir. "el-Cumel" adlı kitabından bahsettikleri zaman: "Onu Mekke'de yazmıştır, abdestli olmadan herhangi bir bölüm veya mesele yazmazdı. Bitirdiği her bölümden sonra Kabe'yi yedi defa tavaf eder ve Allah'a yazdığı şeylerin faydalı olması için dua ederdi" derler.¹⁰ Güzel giyinen, dış görünümüne önem veren biriydi diyenler de olmuştur.¹¹

Zeccâcî hadis alanında "Sika" (güvenilir) biriydi, kendisinden hadis-i şerif rivayet edilirdi. Bu yüzden müsnet kitaplarında adı geçer.¹²

4. Vefatı

Zeccâcî'nin vefat tarihi hakkında çeşitli görüşler bulunsa da tercih edilen görüş hicri 337 yılında Taberiyye'de vefat ettiği'dir. ez-Zubeydi bu tarihi, Zeccâcî'nin biyografisini yazanlar içerisinde ilk olarak dile getiren kişidir.¹³ İbn Hallikân'da bu görüşü benimseyip bu tarihin doğru olduğunu söyler.¹⁴ İbn Tağrî Berdî, Zeccâcî'nin vefat tarihinin hicri 339 yılı olduğunu iddia eder. İbnu'l-Esîr ise tarih konusunda kararsızdır fakat hicri 340 yılını zikreder.¹⁵ Kiftî,¹⁶ İbn İmâd el-Hanbelî, İbn Şâkir el-Ketbî ve el-Yemânî¹⁷ onun vefat tarihini hicri 340 olarak ifade ederler. İbn Asâkir de bu tarihi onaylar ve Ebû Muhammed b. Efkânî'den naklen Abdulazîz b. Ahmed'in kendilerine Zeccâcî'nin Taberiyye'de hicri 340 yılının ramazan ayında vefat ettiğini söylediğini zikreder. Ayrıca eski bir kitap gördüğünü ve orada Zeccâcî'nin Şam Taberiyye'de hicri 339 yılının Recep ayında

⁸ el-Kiftî, a.g.e. II/160; İbn Hallikân, a.g.e. III/136; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 7-8.

⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 8.

¹⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 8.

¹¹ el-Yemânî, a.g.e. s. 180.

¹² Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 8.

¹³ el-Endulusî, a.g.e. s. 119.

¹⁴ İbn Hallikân, a.g.e. III/136.

¹⁵ İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdi'l-Kerîm b. Abdi'l-Vâhidi's-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, thk. Muhammed Yûsuf ed-Dakkâka, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, VII/237.

¹⁶ el-Kiftî, a.g.e. II/160.

¹⁷ el-Yemânî, a.g.e. s. 181.

vefat ettiğinin yazılı olduğunu söyler. İbn Ekfani ise bu tarihi hatalı bulur.¹⁸ Suyûti de Zeccâcî'nin vefat tarihini hicri 339 yılı olarak kaydetmiştir.¹⁹

Vefat tarihi hakkındaki ihtilaf hicri 337 ile 340 yılları arasında olduğudur. Fakat doğru tarih hangisi olursa olsun Zeccâcî'nin Abbasi halifeleri Muktedir, İbnu'l-Mu'tez, el-Kâhir Billah, er-Râdi, Muttakî ve Mustekfî'nin çağdaşı olduğu ve Buveyhoğulları iktidarı ve el-Mutî'nin halifeliği sırasında vefat ettiği gerçektir.²⁰

B. ez-ZECCÂCÎ'NİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

Zeccâcî'nin hayatı ve eserlerini okuyup inceleyen herkes onun gerçekten üretken bir alim olduğunu görecektir. O sadece nahiv alanında değil başka bir çok alanda bilgi ve kültür sahibi seçkin bir alimdir. Fakat nahiv onun en yatkın ve en çok eser verdiği alan olmuştur. Şüphesiz bu haletine ilme olan düşkünlüğü, farklı ekol ve görüşlerdeki hocalardan ders alması, hocalarından öğrendiklerini kendi akıl ve eleştirici süzgecinden geçirmesi ve tüm hayatını ilme vakfetmesi sebebiyet vermiştir.

Zeccâcî'nin ilme olan düşkünlüğü onu daha fazla hocadan ders almaya sevketmiştir. Öyle ki ders aldığı hocaların sayısı yirmiye ulaşmıştı. Sanki asrındaki ilim kültüründen olabildiğince faydalanmak istiyordu. Bir şehre gidince farklı görüş veya mezhebe sahip olsa bile ilk olarak oranın önde gelen hocalarıyla görüşüyor onlardan ders alıyordu. Bu durum onun görüş ve kültüründe kendini gösteriyordu. Bu hocaların başında hiç şüphesiz isminin ona nispet edildiği ve hicri 311 yılında vefat eden Ebû İshâk İbrâhîm b. Sırrı b. Sehl ez-Zeccâc gelir. Zeccâcî ondan edebiyat ve nahiv dersleri almıştır.²¹ Zeccâcî hocalarından bahsettiği kısmın ilk başında: “Görüştüğüm ve ders aldığım hocalar: Ebû İshâk İbrâhîm b. Sırrı ez-Zeccâc, Mâzini'nin oğlu Ebû Cafer b. Rustem et-Taberî, Ebû'l-Hasan İbnu'l-Kiysân, İbnu's-Şukeyr adıyla bilinen Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Abbâs, İbnu'l-Hayyât adıyla bilinen Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr, Ebû Bekr İbni's-Serrâc ve Ebû'l-Hasan Alî b. Süleymân el-Ahfeş” der, der. Daha sonra şöyle devam eder: “Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî, dil alanında uzman Hâmîd ismiyle ma'ruf Ebû Musa, Ebû'l-Fadl ve Ebû Muhammed Abdilmelik b. Mâlik ed-Darîr”. Bunlardan başka adı bilinmeyen Kufe ekolüne mensup zatlardan da ders almıştır.²²

Zeccâcî'den bahsedenler onun başka hocalardan da ders aldığını zikretmişlerdir. Hicri 323 yılında vefat eden Ebû Abdillah İbrâhîm b. Muhammed

¹⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 8-9.

¹⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

²⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 9.

²¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 9-10.

²² ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım, *el-İdâh fi İleli'n-Nahv*, thk. Mâzinu'l-Mubârek, 3. Baskı, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1979, s. 78-79; el-Yemânî, a.g.e. s. 180; İbn Hallikân, a.g.e. III/136; es-Sem'ânî, a.g.e. IV/272.

b. Urfe, hicri 321 yılında vefat eden Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Dureyd, hicri 316 yılında vefat eden Ebû Abdillâh Muhammed b. Abbâs el-Yezidî, hicri 330 yılında vefat eden Ebû Bekr Muhammed Yahyâ es-Sûlî, Ebû Abdirrahman Abdillâh b. Hânî'en-Nîsâbûrî, Ebû'l-Alâ Ahmed b. Ubeydillâh ibnu'l-Hasan b. Şukeyr el-Bağdâdî, hicri 322 yılında vefat eden Ebû Cafer Ahmed b. Abdillâh b. Muslim b. Kuteybe, hicri 314 yılında vefat eden Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydillâh b. Ammâr es-Sekafî, hicri 319 yılında vefat eden Ebû'l-Kâsım Cafer b. Kudâmeti'l-Kâtib ders aldığı hocalardandır. İbn Asâkir bu hocalara Ebû Abdillâhi'l-Huseyn b. Muhammed er-Râzî ve Ebû Aliyyi'l-Hasan b. Aliyyi'l-İtrî'yi de ilave eder.²³ el-Enbârî, Zeccâcî'nin Ebû Saîdi es-Seyrâfî ve Ebû Aliyyi'l-Fârisî tabakasındaki nahivcilerden olduğunu belirtip Zeccâc, İbn Serrâc ve Alî b. Süleymân el-Ahfeş'in onun hocaları olduğunu söylemiştir.²⁴

Bu isimler Zeccâcî'nin ders aldığı hocaların isimleri olup kimisi Basra, kimisi de Kufe ekolüne mensuptur. Bu durum Zeccâcî'nin görüşlerine de yansımıştır.²⁵

Zeccâcî'nin pek çok öğrencisi olmuştur. Öğrencilerinden kimisi ondan bizzat ders almış kimisi ise kitaplarından faydalanmıştır. Zeccâcî ilminin insanlara faydalı olmasını istemiş bu nedenle abdest almadan, tavaf yapmadan veya dua etmeden hiçbir şey yazmamıştır. Kendisinden ders alan öğrenciler şunlardır: “Muhammed b. Sâbika en-Nahvî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Nasr, Abdurrahman b. Umer b. Nasr, Ahmed b. Muhammed b. Selâme”. Bu öğrencileri Şamlıdır. Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed et-Temimiyyi'l-Antâkî adlı şahıs öğrencisi olup kendisinin “Muhtasaru'z-Zâhir” adlı eserini rivayet etmiştir.²⁶

Zeccâcî'nin birçok öğrencisinin Şamlı olmasının sebebi, onun Şam'da diğer yerlerden daha fazla kalması ve orada eserlerini telif edip ders vermesidir. “el-Cumel” adlı eserinin muhakkiki: “Zeccâcî Şam, Taberiyye ve Eble'de kalıp ders verdi özellikle de Şam'da” demiştir.²⁷ Kiftî: “Şam'a yöneldi ve bir müddet Haleb'te kaldı. Daha sonra Şam'a geçip orada ikamet etti ve eserlerini telif etti” demiştir.²⁸ Aynı şeyi İbn Asâkir ve Suyûtî²⁹ de zikretmiştir. İşâretu't-Ta'yîn adlı eserde Zeccâcî'nin Dımeşk Cami'inde ders verdiği ve şii olduğu, bu yüzden ders yaptığı yeri yıkadığı geçmektedir.³⁰

²³ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 10-11; el-Yemânî, a.g.e. s. 180; İbn Hallikân, a.g.e. III/136; es-Sem'ânî, a.g.e. IV/272.

²⁴ el-Enbârî, a.g.e. s. 265.

²⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 11.

²⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 11.

²⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 11.

²⁸ el-Kiftî, a.g.e. II/160.

²⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

³⁰ el-Yemânî, a.g.e. s. 180.

Eserlerinden birçok kişi istifade etmiştir. Tavkasını, zühdünü ve Allah'ın ilmini insanlar için faydalı kılsın şeklindeki duasını duyan müellifler ondan etkilenmişler ve eserlerinde bunu zikretmişlerdir.³¹ İbn Hallikân: “el-Cumel adlı kitabı mübarek kitaplarındandır, onunla iştilgal eden kimse yok ki ondan faydalanmış olmasın” der ve ekler: “Zeccâcî'nin el-Cumel adlı eserini Mekke'de telif ettiği ve her bitirdiği bölümden sonra bir hafta tavaf ettiği ve Allah'a günahlarını bağışlaması ve kitabını okuyanın ondan faydalanması için dua ettiği söylenir”.³²

el-Yâfiî: “Dımeşk'te kaldı, insanlar ondan faydalandı. Kitabından faydalananların sayısı hadsizdir” der. Daha sonra İbn Hallikân'ın zikrettiği şeyleri zikredip el-Cumel adlı kitabının netliği, mübarek bir kitap olduğu, onunla iştilgal edenin mutlaka ondan faydalandığı ve bu faydanın tüm islam alemine yayıldığını söyler.³³ Keşfu'z-Zunûn adlı eserin müellifi Katip Çelebi el-Cumel adlı kitaptan bahsederken “O faydalı bir kitaptır” der.³⁴ Şuzurâtu'z-Zeheb adlı eserde Zeccâcî'nin kitabından faydalananların sayısız olduğu geçer.³⁵

1. İlmi Kişiliği

Zeccâcî'nin ilmi müktesabatı hicri üçüncü asrın sonlarında yaşayan bir alimin ilmi seviyesi kadardı. Hicri dördüncü asrın da ilk 40 senesini yaşadı. Bu asır islami aklın olgun meyvelerini veren bir asırdı. Zeccâcî, Ahfeş Ali b. Süleymân, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc, İbnu'l-Enbâri, es-Seyrâfi, İbn Düreyd ve başka diğer alimlerle aynı zamanda yaşadı. Bu alimler içersinde belki de en aktif ve en fazla eser veren alimdi.³⁶

Çeşitlilik ve derinliğe haiz birçok eserinde bu ilmi seviyesi görünmektedir. Sanki hocalarında bulunan değişik ilimleri kendisinde toplamış gibiydi. Nahiv ilminde en bilgili alimlerden Ahfeş, İbnu'l-Hayyât, İbnu's-Şukeyr ve İbnu'l-Kiysân bu hocalardandır. Zeccâcî'de nahiv ilminde onların emsaliydi.³⁷

Zeccâcî'yi eleştiri yaptığında zayıf noktaları görebilen bir eleştirmen ve telif inceliklerini bilen biri olarak görmekteyiz. O taklit etmeyi ve bilgiyi değişik yerlerden toplayıp derlemeyi hiç sevmezdi. Yaratıcı, net, hatasız olmayı sever ve müellifin çaba ve emeğini takdir ederdi. Bunu el-Fâhir adlı kitabın müellifi Mufaddal ve ez-Zâhir adlı eserin müellifi İbnu'l-Enbâri'yi eleştirirken

³¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 12.

³² İbn Hallikân, a.g.e. III/136.

³³ el-Yâfiî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Esad b. Alî b. Süleymân, *Mirâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yekzân*, 1. Baskı, Darû'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II/249.

³⁴ Çelebi, Katip, Mustafa b. Abdullâh, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, thk. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya, Darû İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1941, I/603.

³⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 12.

³⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 13.

³⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 13.

görebilmekteyiz. Bunu eleştiriyi de Muhtasaru'z-Zâhir adlı eserinin mukaddimesinde bu iki kitaptan bahsederken yapmaktadır.³⁸

Zeccâcî pek çok eser telif ettiği için “Sâhibu'l-Tesânif” olarak tanınır. Pek çok alanda eser telif etmiştir; nahiv-sarf, alfabe ve meani harfleri, kafiye, şiir, dil ve edebiyat bunlardandır.³⁹

Zeccâcî'nin eğitim seviyesi sadece Arapçayla sınırlı olmayıp Arapçadan başka bildiği diller de vardı. “İdâh fi İleli'n-Nahv” adlı eserinde Arapçadan başka diller olduğunu da zikreder.⁴⁰

2. Zeccâcî ve Nahiv Ekolleri

Zeccâcî yaşadığı asra ve yetiştiği çevreye yabancı biri değildi bilakis yetiştiği çevreyi ve asrı iyi tanıyordu. Bununla beraber yaşadığı asır nahivde mezhep taassubunun durulmaya başladığı bir asır olarak göze çarpıyordu. Yetiştigi çevre ise Bağdat Cami'nde ilim halkasının bir araya getirdiği, Basra ve Kufe nahvini kapsayıp tümüyle birini benimsemeyen ve her iki ekolden de birbiriyle çelişen görüşler alabilen yeni bir ulema tabakası ile çevriliydi.⁴¹

Zeccâcî Basra ve Kufe nahvini tahsil eden ve her iki ekolün alimlerinin sözlerine vakıf olup doğru bulduklarını seçenlerden biriydi. Fakat hüküm ve görüşlerinde Basra nahvine daha meyilliydi.⁴²

Bağdat ekolü mensubu Zeccâcî'nin Basralıların görüşlerine daha fazla meyilli olması, Basra ve Kufe mezheplerini iyi tanıması ve bunlar arasında taassuptan uzak orta bir yol tutmasında şaşılacak bir şey değildi. Çünkü bir çok hocası da öyleydi. Mesela hocası Ahfeş hem Sa'leb hem de Muberrid'den ders almıştı. Hocaları İbnu'l-Hayyât⁴³ ve İbn Şukeyr Basra ve Kufe mezheplerini mezcediyordu. İbn Kiysân Basri ve Kufi olup her iki ekolün de görüşlerini ezberlemiş ayrıca Sa'leb ve Muberrid'den de ders almıştı.⁴⁴ İbnu's-Serrâc Müberrid'den ders almış⁴⁵ ve Müberrid'den sonra Basra nahiv bayrağını o devralmıştı. Bununla beraber Zeccâcî, Ahfeş ve Kufelilerin görüşlerini baz almış ve bir çok konuda Basralıların görüşlerine muhalefet de etmiştir. Öte yandan Zeccâcî'nin kendisiyle ciddi bir bağının bulunduğu ve uzun zaman birlikte bulunduğu hocası Zeccâc'ın, Sa'leb'in öğrencisiyken Basra ekolüne intisap edip Muberrid'in en kabiliyetli öğrencilerden biri olduğunu unutmamak gerekir.⁴⁶

³⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 13.

³⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 14.

⁴⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 45.

⁴¹ ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım, *Muhtasaru'z-Zâhir*, thk. Tâmir Muhammed Emîn Huseyn, 1. Baskı, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye 2013, s. 13; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 16.

⁴² Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 16.

⁴³ el-Enbâri, a.g.e. s. 218.

⁴⁴ el-Enbâri, a.g.e. s. 208.

⁴⁵ el-Yemânî, a.g.e. s. 313.

⁴⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 16-17.

Hal böyleyken Zeccâcî'nin tüm hocaları Basra ve Kufe mezheplerine eşit uzaklıkta olan kişilerden oluşmuyordu. Bazısı Kufe nahvini iyi bilen ve Kufe ekolüne çok bağlı Kufî İbnu'l-Enbârî gibi bir mezhebe intisabı vardı. İbnu'l-Enbârî'nin bu taassubu, iki ekolü mezc eden İbn Kiysân'a karşı olmasına neden olmuştu. Aynı şekilde Basra ekolüne meyli daha fazla olan İbn Kiysân'ın aksine iki ekolün görüşünü mezc edip Basralılara karşı taassub sahibi Ebû Mûsâ el-Hâmîd⁴⁷ da buna örnek verilebilir.⁴⁸

Tüm bu verilerden hareketle Zeccâcî'nin bazı hocalarının Basra veya Kufe nahvine meyli fazla olsa bile birçoğunun iki ekolü mezc edenlerden oluştuğu görülebilir. Zeccâcî de belli bir nahvci grubunun görüşlerine bağlı kalmayan, iki ekolün görüşlerini inceleyip kendilerince doğru olanı tercih eden düşünce açısından taassuptan uzak özgürce hareket edebilen hocalarından farklı değildi.⁴⁹

Zeccâcî düşünce ve kişilik olarak bağımsız karaktere sahip olup ne tam Basri ne de tam Kufî idi. Uygun bulduğu görüşlerde kendinden önceki Basri veya Kufî kimselere muhalefet etmekten çekinmezdi. İki görüş zikredip daha sonra birini diğerini teyit edecek şekilde tanımlardı. Mesela: “Bu şekilde söylersen çirkin olur, Basralılarda bunu caiz görmemiştir” derdi. Veya bir görüşü aktardıktan sonra: “Bu görüş daha doğrudur” derdi. Bir görüşle ilgili birçok şey aktarıp bunları güçlülük zayıflık sırasına göre tasnif ederdi. Mesela: “Bu bölümde en iyisi şudur...., ondan sonra şudur....., bunun dışında hepsi şöyledir....” derdi.⁵⁰

Zeccâcî'nin kullandığı terimler aracılığıyla nahvî kişiliğini anlamak istersek, onu terim isimlerinden ziyade muradını açıklamanın ve manayı anlaşılır kılmanın ilgilendirdiği hakkaniyetli bir alim olarak buluruz. Ayrıca: “el-Fasl, Kufeliler onu el-İmâd olarak isimlendirir” sözünde olduğu gibi bir isim için farklı isimler kullandığını görürüz.⁵¹ Öte taraftan aktardığı ekol ibarelerinin değiştirilebileceğini ifade edip: “Kufelilerin bu cevaplarını zikredeceğiz fakat bunlarla ilgili ifade onların ibareleri olmayacak” demiştir. Zeccâcî bunu Kufelilere karşı taassubu için değil konunun anlaşılması için yapmıştır. Bunu da şu sözünde ifade eder: “Eğer onların ibareleriyle aktarırsak elbette faide (konu ile ilgili açıklama/ek bilgi) kısmını uzatmadan bunları aktarmada sıkıntı çekeriz bununla beraber onların birçok ibaresini kitaplarına aşına olmayan kişi anlayamaz”.⁵²

Sonuç olarak Zeccâcî birçok hocası gibi ne tam Basri ne de tam Kufî'dir. Bilakis hocaları Basra ve Kufe nahvini birleştiren, doğru görüşleri seçen, ekol taassubunu bir kenara bırakan, bilgi düzeyleri ne tam Basralılarla sınırlı ne de tam

⁴⁷ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, I/601.

⁴⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 18-19.

⁴⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 19.

⁵⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 19.

⁵¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 19.

⁵² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 131-132.

Kufelilerle sınırlı olan, bunun aksine ikisini de mezc eden reformist bir bakış açısına sahiptiler.⁵³

Konuya Zeccâcî'nin iki ekolden hangisine daha fazla meyilli olduğu açısından bakıldığında, Zeccâcî'nin bir çok hocasının Kufe nahviyle derin bir bağı olmasına ve Kufe ekolünün hocaları olmalarına, İbnu'l-Enbâri ve Hâmîd gibi Kufe ekolü mensubu olup Sa'leb'ten ders almalarına rağmen Zeccâcî'nin Basra ekolüne daha fazla meyilli olduğu şu sözlerinde açıkça ortaya çıkmaktadır: "Basralı dostlarımız",⁵⁴ "Bu Basralı dostlarımızın kitapların yazılı bir şey asla değildir, Kufelilerin kitaplarında yazılıdır".⁵⁵ Bu meyli ez-Zâhir adlı eserden bahsedip Basralıların görüşlerini teyit ederken daha da netleşmektedir: "Kufe ekolüne göre nahivden bahsedip ona gerekçeler gösterdiği ve tesarîf ile ilgili bölümler gördüm. Ben de onları Basra ekolüne göre açıkladım ve Kufe ekolünün değil onların iddialarının doğruluğunu gösterdim" demiştir.⁵⁶

Zeccâcî'nin Basra ekolünün görüşlerine olan bu meyli belki de öğrenciyken hocası ez-Zeccâcî'dan etkilenmesine bağlı olabilir. Zaten isminin onun ismine nispeti Zeccâcî'nin onun seçkin ve ilk hocası olduğunu göstermektedir. Zeccâcî'nin ise Sa'leb'ten ayrılıp Muberrid'e talebe olması ve Muberrid'in de ona Kufelilerin kitaplarını bırakmasını öğütlediği bilinmektedir.⁵⁷

Zeccâcî'nin Basra ekolüne olan bu meyli onun Kufe ekolüne karşı taassubundan ileri gelmemektedir. Bilakis onun kişiliği, taassubun onun gözlerini gerçeğe karşı kör etmesinden çok yücedir. Bununla beraber Zeccâcî'nin Basra ekolüne olan meyli onun Kufe terimlerini kullanmasını engellememiştir hatta eserlerinde çok defa bu terimleri kullandığı görülür. O, Kufelilerin görüşlerine vakıf olup onları uygun şekilde eleştirmektedir. Bunu yaparken onların görüşlerini çarpıtmaz. Onun tavrı dengeli ve adaletli bir alimin tavrıdır. Zeccâcî gerçekten "Zeccâcî" (Zeccâcî'ye tabi) lakabını hak etmektedir çünkü hocası Zeccâcî Sa'leb'i bırakıp Muberrid'e intisap ettiği için ayıplanınca: "Ben bunu gaflet ve bilinçsizlikle söylemiyorum bilakis düşünerek ve bilerek söylüyorum" demişti. Aynı şekilde öğrencisi Zeccâcî de taassup ve hevasına göre değil de ilim ve gerçeğe dayalı konuşurdu.⁵⁸

2.1. Zeccâcî'nin Basra ve Kufe Ekolleriyle Münasebeti

Basra ve Kufe ekolleri arasındaki anlaşmazlıklar kitap ve araştırmalara konu olmuştur. Zeccâcî de nahiv meselelerini aktarırken çoğu zaman farklı görüşlere değinmiş, onları açıklamış ve kabul veya ret şeklinde görüş belirtmiştir.

⁵³ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 20.

⁵⁴ ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım, *el-Cumel fi'n-Nahv*, thk. Alî Tefîki'l-Hemed, 1. Baskı, Dâru'l-Emel, Ürdün 1984, s. 15.

⁵⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 20.

⁵⁶ ez-Zeccâcî, *Muhtasaru'z-Zâhir*, s. 16.

⁵⁷ ez-Zeccâcî, *Muhtasaru'z-Zâhir*, s. 13; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 20-21.

⁵⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 21.

Zeccâcî'nin ele aldığı, Basra ve Kufe ekolleri arasında tartışma konusu olan yedi mesele bulunmaktadır. Bunlar şunlardır:

- a.) Fiilin mi masdardan yoksa masdarın mı fiilden türediği,⁵⁹
- b.) İrabın hareke mi yoksa harf mi olduğu,⁶⁰
- c.) İsim, fiil ve harflerden murab ve mebni olması lazım gelenler,⁶¹
- d.) Tenvinin sözde bulunma sebebi,⁶²
- e.) İsmın hafifliği ve fiilin ağırlığının sebebi,⁶³
- f.) İsmın cezm alamama sebebi,⁶⁴
- g.) Tesniye ve cemi'nin irabı.⁶⁵

Zeccâcî'nin bu meselelerin bazısında Basralılara daha meyilli olduğu görülür. İlk mesele hakkında şöyle der: “Bizim açımızdan daha doğru olduğu için Basralıların delillerini zikretmekle başlıyoruz”.⁶⁶ Yedinci mesele hakkında ise: “Farklı görüşlerin delillerini, lehlerinde ve aleyhlerinde olan şeyleri zikretmeyle başlıyoruz. Daha sonra Sîbeveyh'in görüşünü ve bu görüşler hakkında lehte ve aleyhte sunduğu delillerle kitabı bitiriyoruz çünkü onun bize göredüğü olduğunu düşünüyoruz” demiştir. Zeccâcî tıpkı dördüncü ve beşinci meselelerde yaptığı gibi bazı konularda kendi görüşünü belirtmeksizin iki ekolünden bir rivayet zikreder ve iki ekolün lehinde ve aleyhinde olan şeyleri tedvin eder.⁶⁷

Bu meseleleri İbnu'l-Enbâri'nin el-İnsâf adlı eserinde aradığımız zaman sadece iki tanesini ele aldığını görmekteyiz. Diğer tüm meseleleri sadece Zeccâcî ele almıştır. Zeccâcî ve İbnu'l-Enbâri'nin bahsettiği meseleleri karşılaştırdığımız zaman Zeccâcî'nin teorik deliller ve felsefi gerekçelere İbnu'l-Enbâri'den daha az önem atfettiğini görürüz. Zeccâcî'nin en önemsedığı şey bu kanıt ve gerekçelerin dil ve nahve ne kattığıdır. Ayrıca Zeccâcî görüşleri sahibine atfetmesi veya kimin söylediğini belirtmesi ile daha ayrıcalıklı bir konumdadır. Buna karşılık İbnu'l-Enbâri görüşlerin sahibini zikretmez.⁶⁸

2.2. Bağdat Ekolü Bağlamında Zeccâcî

Halîl b. Ahmed ve er-Ruâsi arasında başlayan, Sîbeveyh ve Kisâî ile yoğunlaşan ve Muberrid ve Sa'leb ile zirveye taşınan Basra ve Kufe ekolleri

⁵⁹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 56.

⁶⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 72.

⁶¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 77.

⁶² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 97.

⁶³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 100.

⁶⁴ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 102.

⁶⁵ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 121.

⁶⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 56.

⁶⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 73.

⁶⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 73-74.

arasındaki rekabet Muberrid ve Saleb'in öğrencilerinden sonra dinmeye başladı. Bu öğrenciler Bağdat mescitlerini dolduran, halifelerin kapılarını kendilerine açtığı, Basra ve Kufe'den daha hoşgörülü, taassub ve cedelleşme hevesinden ve bir görüşe körü körüne bağlı kalma gururundan uzak bir çevreye sahip öğrencilerdi.⁶⁹

Zeccâcî de bu dönemde yaşadı. Basra nahvini Kufe nahviyle mezc eden bu alimlerden eğitim aldı. İbn Kiysân, Zeccâc ve Ahfeşu's-Sağîr gibi Muberrid ve Sa'leb'in öğrencisi olan zatlardan ders aldı. Bunun yanı sıra İbn Rustem et-Taberî, İbnu'l-Hayyât ve İbn Şukeyr gibi Bağdat ekolüne mensup zatlardan da ders aldı. Zeccâcî'nin kendilerinden rivayette bulunduğu Bağdat ekolüne mensup zatlardan sayısı, rivayette bulunduğu Basra ve Kufe ekolüne mensup zatlardan sayısından az değildir. Zeccâcî'nin bu zatlardan bahsetmesi bize ekoller arası bu karışımın nasıl olduğu ve bu mutedil zihniyete, tercih ve seçime dayalı görüşlere sahip bu oluşum hakkında bilgi vermektedir.⁷⁰

Bu zatlardan bazıları Kufiydi hatta Kufelilerin önde gelenlerinden idiler. Zeccâcî daha sonra Basralılardan ders almış ve iki mezhebin görüşlerini de tam olarak idrak etmişti.⁷¹ Zeccâcî konuyla alakalı şöyle demiştir: “Ders aldığım İbn Kiysân, İbnu'l-Hayyât ve İbn Şukeyr Kufe alimlerinden idiler. Bunlar Kufe ilminde önde gelen ve ilk ders aldıkları ilim Kufe ilmi olup daha sonra Basra ilmini öğrenen ve böylece iki ilmi birleştiren zatlardır”.⁷²

Zeccâcî'nin Bağdat ekolüne mensup zatlardan görüşleri ile ilgili rivayetleri bize, bu ekol mensuplarının uygun buldukları görüşlerin ait oldukları ekolleri dikkate almadıklarını ve tercihlerinde özgür davrandıklarını göstermektedir. Mesela İbn Şukeyr Bağdadi bir alim olup Basra ekolünün bir çok görüşünü telaffuz etmiştir. Fakat bu durum onu bir mesele hakkında uygun bulduğu Kufe ekolünün görüşünü ifade etmekten geri koymamıştır. İşte Bağdat ekolünün dayalı olduğu tercih ve mezc şekli budur.⁷³

Zeccâcî ise Basra ve Kufe ekollerinin sözlerini ve delillerini ifade etmesine rağmen Basra ekolüne olan meyli daha fazlaydı. Nahiv ilmi sayesinde Kuran-ı Kerim ve hadis-i şerifler anlaşılabiliceği için nahiv ilmine saygı ve takdirle bakmıştır.⁷⁴

3. Zeccâcî'nin Üslubu

Her alimin kendine has bir üslubu ve meseleleri ele alış yöntemi vardır. Bu farklı üsluplar tıpkı insanların konuşma, karakter vb. özellikleri gibi birbirinden

⁶⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 75.

⁷⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 75.

⁷¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 76.

⁷² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 79.

⁷³ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 76.

⁷⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 77.

farklılıklar ve benzerlikler de gösterebilir. Ele aldığımız alim Zeccâcî'nin de kendine has üslup ve yöntemleri bulunmakta ve bu özellikleri kendisini diğer alimlerden ayıştırmaktadır. Özellikle naklettiği meseleler ve sözlerde sened göstermeye önem vermesi kendisinin tipik bir özelliği olarak ön plana çıkmaktadır. Bunun dışında kendine has özellikleri olan Zeccâcî'nin belli başlı üslupsal özelliklerine parmak basmak yerinde olacaktır.

Zeccâcî olgun bir üsluba, sağlam ve kusursuz bir mantığa ve sabırlı bir kişiliğe sahip biridir. Tartışma konusunda inatçıdır. Hatta kendine tartışma kapıları açan, muhalifleri adına deliller üretip daha sonra bu delilleri çürütecek deliller getirebilen bir alimdir. Üslubu bu açıdan mantık alimlerinin üslubuyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca titiz ve güvenilir bir alim olarak temayuz etmiştir. O, bir ibare veya beyti istişhad ederken el-Emâlî adlı eserinde yaptığı gibi sened göstermeye büyük önem vermiştir. Bir haber zikrettiğinde onun kaynağını ve kimden alıntıldığını mutlaka belirtir. Zikrettiği bir çok meselenin kitaplarda yazılı olmayıp hocalarından duyarak alıntıldığını görmek ona olan saygıyı arttırmaktadır. el-İdâh adlı eserinin mukaddimesinde şöyle demiştir: “İlletleri takdim ettikten sonra onlara farklı alanlarda karışık ve derli halde bulunan meseleler ekleyeceğiz, bunlardan iyice idrak edip, düzeltip ve anlaşılır kıldığımız bazısını alimlerin kitaplarından; bazısını da bunlara kitaplarında yer vermeyen hocalarımızdan sözlü veya ders alma şeklinde öğrendiklerimizden çıkardık”.⁷⁵ Cevap verdiği başka bir mesele hakkında da şunları söylemiştir: “Bu mesele dostlarımızın kitaplarında yazılı bir şey değildir, o Kufelilerin kitaplarında yazılıdır fakat ben onu İbnu'l-Hayyât ve İbn Şukeyr'e sordum onlar da sana söylediğim şekilde cevap verdiler”. Bu şekilde “el-İzkâr bi'l-Mesâili'l-Fıkhiyye” adlı eserin mukaddimesinde faydalandığı kaynakları açıklaması onun gerçek bir titiz bir alim ve güvenilir bir müellif olduğunu kabul edilmesini sağlamaktadır.⁷⁶

Zeccâcî nahiv, dil ve edebiyat alanlarında en önde gelen kişilerdendir. Alimler onu faziletli biri olarak görmüş ve onu Ebû Saîd es-Seyrâfî ve Ebû Aliyyi'l-Fârisî tabakasından saymışlardır.⁷⁷

4. Zeccâcî'nin Tarihçi Yönü

Eserlerini çok boyutlu yönlerle ele alan Zeccâcî'nin eserlerinde farklı disiplinlerle ilgili noktalar bulmak gayet olasıdır. Bu noktalardan biri de tarihi yönüdür. Nitekim Zeccâcî eserlerinde görüşlerini aktardığı kişileri mutlaka belirtmesi bu görüşlerin ilk ortaya çıkış zamanı ve zaman içerisinde değişim ve gelişimleri hakkında fikir vermektedir. Esasen bu durum Zeccâcî'nin kasıtlı olarak tarih belirtme amacıyla yaptığı bir olgu olarak görünmemekte bilakis kendi

⁷⁵ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 38.

⁷⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 21-22.

⁷⁷ el-Enbâri, a.g.e. s. 265; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 22.

üslubundan kaynaklanmaktadır. Bu üslubu onun tarihçi bir yönünün de olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır.

Zeccâcî'nin kitaplarında nahiv konularını ele alırken çocukluğundan beri öğrene geldiği alimlerin görüşlerini de zikretmesi onun bir bakımdan tarihçi kişiliğinin de olduğunu ispatlayan önemli bir veridir. Zeccâcî'nin bu görüşleri alimlerin ağzından aktarması, bu nahvi görüşlerin kronolojik şekilde gelişiminin ve tarihi sürecinin anlaşılmasına imkan vermektedir. Zeccâcî bu görüşleri aktarırken güvenilir bir alim ve dikkatli bir araştırmacı olarak ön plana çıkmaktadır. Öte yandan Zeccâcî bu görüşleri sadece aktarmakla yetinmemekte bazen eleştirmekte bazen uygun bulmakta ve bazen de kısaltıp özetle ifade etmektedir.⁷⁸

Zeccâcî'nin bu yönü, onun önce fikrin kaynağını tespit etmesini sonra araştırmayla bu fikrin zaman içinde nasıl bir hal alıp değiştiğini anlamasını daha sonra da şuan ki fikir ile bu fikrin mazisi arasında bağ kurmasını sağlamasına imkan vermektedir. Örneğin bir fikrin kaynağını tespit edip onu sahibine nispet etmeye çalışmasına kelimenin çeşitlerinden bahsederken şu sözü örnek verilebilir: “Bundan ilk olarak bahsedip yazan kişi Sîbeveyh'tir”. Bu sözle Sîbeveyh'in ilk olarak kelimeyi isim, fiil ve harf olarak kaydetmesine işaret etmektedir. Bununla beraber bu sözü ilk olarak Hz. Ali'nin söylemiş olduğu hakkındaki rivayeti zikretmekten geri kalmamakta ve bunu sadece nakledilen bir rivayet olarak aktarmaktadır.⁷⁹

İsinden bahsederken Sîbeveyh'in isme karşı tutumunu ve dostlarının görüşünü, Ahfeşu'l-Evsat'ın bu konudaki düşüncesini sonra da İbnu's-Serrâc'ın görüşünü belirtmesi ve son olarak Muberrid'in görüşünü zikredip konuyu ayrıntılı açıklaması ve tartışması; bir fikri incelemesi, bu fikir hakkında söylenen sözleri arzetmesi ve her sözü sahibine atfetmesine ayrıca örnek verilebilir.⁸⁰

Zeccâcî'yi bazen alimleri görüşlerine göre sınıflandırırken de görebilmek mümkündür. Buna örnek ise tesniye ve cemilerdeki elif, vâv ve yâ harflerinden bahsederken: “Bil ki alimlerin bu konuda üç farklı görüşü vardır. Kufeliler bu harflerin hepsinin irabın bizzat kendisi olduğunu söylerler. Mâzinî, Muberrid, Ahfeş Saîd b. Me'sade bu harflerin iraba delil olduğu fakat irab veya irab harfi olmadıklarını söylerler. Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh ve onlara tabi olanlar ise bu harflerin irab harfleri olduğunu söylerler” sözü verilebilir.⁸¹

Bu sözlerden sonra Zeccâcî tüm bu görüşleri tek tek açıklayıp onları tartışmaktadır. Alimlerin görüşlerini bu şekilde tasnif etmesi ve bu görüşleri

⁷⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 68.

⁷⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 68-69.

⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 49-50-51-52; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 69.

⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 130.

zikredip açıklaması, alimler arasında karşılıklı etkileşimlerin, kuvvetli ve yaygın görüşlerin neler olduğunun bilinmesi konusunda bilgi vermektedir.⁸²

Zeccâcî ihtiyaç halinde gösterdiği şevahidlerin sıralamasında bile bu zamansal sıraya dikkat etmekte ve sadece alimlerin görüşlerini zikretmekle yetinmemektedir. Mesela kitabının bazı bölümlerinde Arapça'nın önemi açıklamak isterken önce Kuran'dan sonra hadis-i şeriften ve daha sonra da İbn Abbâs, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye nispet edilen sözlere yer vermektedir.⁸³

5. Zeccâcî'nin Eserleri

Zeccâcî'nin pek çok eser bıraktığı aşikardır. Daha önce de değindiğimiz gibi pek çok farklı alanda bir çok eser bırakmasından dolayı kendisine “Sahibu'l-Tesanif” denmiştir. Bu kadar eser bırakması onun mümtaz bir alim olduğu apaçık göstermektedir. Ayrıca nahiv konularını anlatmada gösterdiği usul nahvin birçok kimse tarafından daha kolay anlaşıldığını ve onlara bu açıdan çok faydalar verdiğini alimler zikretmiştir. Bu haliyle Arap dili alanında önemli bir alim olarak ön plana çıkmaktadır. Onun Arap dilindeki yerini bir nebze anlamak için eserlerine ve bu eserlerin kapsam ve etkilerine bakmak yerinde olacaktır. Fakat ne var ki eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Eserleri şunlardır:

5.1. el-Cumel

Zeccâcî'nin en önemli kitabıdır. Nahiv hakkında yazılmıştır. Bu kitaptan bahsedenlerin sayısı müellifinden bahsedenlerin sayısından fazladır. Zeccâcî'nin bu kitabı Mekke'de telif ettiği, her bitirdiği bölümden sonra yedi defa tavaf edip tevbe istiğfarda bulunduğu ve kitabının okuyan kişiye faydalı olması için dua ettiği zikredilir. el-Cumel'den istifade edenlerin sayısı pek çoktur. Bu eserden pek çok alim bahsetmiştir.⁸⁴

Bu kitabın kendi asrında büyük bir ilmi değeri olduğu aşikardır öyle ki insanlar bu kitapla iştilal etmiş ve onu ezberlemeye gayret etmişlerdir. el-Cumel'i şerh edenlerden biri olan el-Fihri, bu kitabın eğitimi ve kullanımıyla meşgul olan bir çok kişinin onu ezberlemeye ve idrak etmeye çalıştığını ve onun yardımcı, derinlikli ve yüce bir eser olduğunu söyler. el-Cumel nahiv kitabı olup nahiv eğitimiyle meşgul olanların el-Fârisi ve İbn Cinnî kitaplarıyla nahiv alanında söz sahibi oluncaya kadar güven duydukları bir kitap olmuştur.⁸⁵ Kiftî : “İnsanlar İbn Cinnî'nin “el-Lum” ve Aliyyi'l-Fârisi'nin “el-Îdâh” adlı eseriyle iştilal etmezden

⁸² Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 70.

⁸³ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 70.

⁸⁴ Zeydân, Curcî, *Târîhu Adâbi'l-Luğati'l-Arabbiyye*, Muessetu'l-Hindâvi, Kahire 2012, s. 589; el-Yafiî, a.g.e. II/249; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s 23; el-Kiftî, a.g.e. II/161.

⁸⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s 23.

önce el-Cumel Mısırlıların, Mağrib ahalsinin, Hicazlıların, Yemen ve Şamlıların kitabıydı” demiştir.⁸⁶

Bu kitabın değeri gösteren bir diğer veri ise alimlerin onu şerh etmeye koşuşturmaları ve onun hakkında birşeyler yazmak için sıraya girmeleridir.⁸⁷ Mirâtu'l-Cinân adlı eserin müellifi el-Yafiî: “Bazı Mağribli alimler bana kendilerinde el-Cumel adlı eserin yüz yirmi tane şerhi olduğu söylediler” demiştir.⁸⁸ Aynı şeyi İbn İmâd Şuzurâtu'z-Zeheb adlı eserde nakletmiştir.⁸⁹ Bu şerhlerden bir çoğu zaman içerisinde kaybolmuş pek azı günümüze ulaşabilmiştir.

Bazı alimler el-Cumel adlı eserin kaliteli bir kitap olduğunu fakat örnek sayısının fazla olduğunu zikretmiştir.⁹⁰ Fakat bu görüş yanlış bir görüştür. Belki de bunu ilk dönem alimlerinden birisi diğer nahiv kitaplarına kıyas ederek söylemiş sonra gelen müellifler ise bunu aynen aktarmışlardır. Çünkü kaliteli bir kitap örneklerinin açıklığı ve netliğiyle kaliteli kabul edilir. Eski nahiv kitapları arasında el-Cumel kadar net ve açıklayıcı bir kitap gerçekten azdır. Zeccâci'nin Sîbeveyh'in eserlerinde izlediği yöntemden farklı olarak özlü, kısa, yoğun ve verilen örneği açıklamada cimri davranması şeklinde bir yöntem tercih etmesi kusur değildir. “el-Kitâb” adlı eseri hala ilimde derinlik sahibi insanlar ancak anlayabilmektedirler.⁹¹ el-Yafiî : “And olsun örneklerinin çokluğu ve ibarelerinin netliğiyle en faydalı iki kitap Zeccâci'nin el-Cumel'i ve Sarûfi'nin el-Kâfi fi'l-Ferâid adlı eserleridir” demiştir.⁹²

86

Nahiv kitaplarının tümü aynı seviyedeki insanlar için yazılmamıştır. Örneğin Sîbeveyh'in “el-Kitâb”ı ve benzerleri kitaplar, bu ilimde derinleşenler ve inceliklerini anlayabilenler için, Zeccâci'nin kitabı ve benzerleri nahiv ilmini öğrenmeye ilk başlayanlar için uygundur. Çünkü bu durum, onun nahivdeki yönteminin orta seviye olması ve eserlerinin ise okuyucuya fayda vermek amacıyla yazılmasından ileri gelmektedir.⁹³ el-Kiftî: “Zeccâci'nin nahivdeki yöntemi orta düzeydir” demiştir.⁹⁴ Bazı alimler Zeccâci'nin telifleri sayesinde gözlerini nahve karşı açmışlardır hatta el-Batalyevsî şöyle demiştir: “Zeccâci bu sanatın pirlereindir, biz onun kitabıyla nahiv ilmine karşı gözlerimizi açabildik”.⁹⁵

⁸⁶ el-Kiftî, a.g.e. II/161.

⁸⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s 24.

⁸⁸ el-Yafiî, a.g.e. II/249.

⁸⁹ İbnu'l-İmâd, Şehâbeddîn Ebî'l-Fellâh Abdî'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şuzurâtu'z-Zeheb*, thk. Mahmûd el-Ernâûd, I. Baskı, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989, IV/220.

⁹⁰ el-Yafiî, a.g.e. II/249; Çelebi, a.g.e. I/603.

⁹¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s 24.

⁹² el-Yafiî, a.g.e. II/249.

⁹³ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s 24.

⁹⁴ el-Kiftî, a.g.e. II/160.

⁹⁵ el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Sîd, *İslâhu'l-Halel min Kitâbi'l-Cumel*, thk. Saîd Abdilkerîm Saûdî, Dâru't-Telîa li't-Tibâati ve'n-Neşr, Beyrut 1980, s. 57-58.

el-Cumel incelediğinde dilinin net, kolay anlaşılır ve örnekler açısından zengin olduğu görülür. Ayrıca Zeccâcî'nin sözleri daha iyi anlaşılabilir diye nahiv konularını açık bir şekilde anlatma, bazı anlaşılabilir terimleri anlaşılır hale getirme veya açıklama isteği göze çarpmaktadır.⁹⁶ Zeccâcî bunu şöyle açıklamaktadır: “Bunlar Basralıların lafızları değildir fakat nahve yeni başlayan kimseler için kolaylaştırılmıştır”.⁹⁷ Bunun yanı sıra Kufelilerin görüşlerini onların lafızları olmadan aktarır: “Kufelilerin birçok lafızlarını onların kitaplarına bakmaya alışık olmayandan başkası anlamaz” demiştir.⁹⁸ ez-Zâhir adlı kitabı şerh edip özetler ve: “Bu kitap yeni başlayanların dil ilmini anlamalarına yöneliktir” ifadesini kullanır.⁹⁹

el-Cumel nahiv, sarf, sesler, tarih ve şiirin zorunluluk halleri konularını içeren toplam 145 bölümden meydana gelmektedir. Ayrıca 120'den fazla Kuran şevahidi ve 160'tan fazla şiir ve recez beyti aktarmaktadır.¹⁰⁰ Zeccâcî eski alimlerin adedi olduğu üzere el-Cumel adlı kitabındaki nahve konularına alfabe bölümleri gibi imla ile ilgili kısımlar eklemiştir. Bu bölümler harflerin yazım şekilleri ve hemzenin yazım kuralları hakkında ayrıntılı iki incelemedir. Hemze ile ilgili kısım hemzenin yazım kuralları hakkında Kufelilerin ve Basralıların ihtilafını da içermektedir. Kitabında şiirin zorunluluk hallerini de arz edip “Şiirin zorunluluğu ile ilgili şairin kullanmasının caiz olduğu şeyler” adlı bir başlık açmıştır. Fakat bu kısım özet bir kısım olup alışılmadık şekilde örnek ve şevahidden yoksundur. Kitap ayrıca imale, idğam ve harflerin özellikleriyle ilgili bazı ses incelemelerini de içermektedir.¹⁰¹

el-Cumel ile ilgili yazılan kitapların sayısı pek çoktur. Eş-Şurûh (şerhler), Şurûhu's-Şevâhid (Şevahidlerin şerhleri) ve ona yapılan yorum ve kritikler bu kitaplardandır. Bu şerhler yöntem, konu ve ebat açısından birbirinden farklı olup kimisi iki veya üç ciltten fazla, kimisi ise kısa bir şerhten oluşmaktadır. Aynı şekilde kimisi yorum kimisi ise eleştiri veya kitapta bulunan yanlışlıkları giderme veya eksikleri tamamlama şeklindeki şerhlerdir. Kimisi ise sadece şevahidlere yapılan şerhlerdir.¹⁰² Sadece Mağrib'te bu şerhlerin sayısının yüz yirmi olduğunu ifade etmiştik. Fakat el-Cumel'in muhakkiklerinden Dr. Ali Tefvik el-Hemed bu sayıyı abartılı bulmaktadır. Bunun nedenini de bu görüşü aktaran el-Yâfiî'nin rivayette bulunduğu kimselerin adlarını veya bu şerhleri yazanların adlarını zikretmemesi olarak ifade etmektedir.¹⁰³ el-Cumel'in birçok Avrupa kütüphanesinde yazılı nüshaları mevcuttur. Bu noktada el-Cumel'in es-Suğrâ ve

⁹⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 25.

⁹⁷ ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 78.

⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 131-132.

⁹⁹ ez-Zeccâcî, *Muhtasaru'z-Zâhir*, s. 16.

¹⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 18-19.

¹⁰¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 25.

¹⁰² ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 25.

¹⁰³ ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 24.

el-Kubrâ şeklinde iki nüsha olduğunu belirtmek gerekir. Bu şerhlerin bir çoğu el-Kubrâ'ya olan şerhlerdir. “Şerhu İbn Bâbşâz” adlı kitap es-Suğrâ'ya yapılan şerhlere örnektir. Fakat bu şerhlerin bir çoğu zaman içerisinde kaybolmuştur.¹⁰⁴

5.2. el-Emâlî

Bu kitap Mısır'da hicri 1324 yılında basılmış olup Ahmed b. Emîn eş-Şinkîti tarafından tahkik edilmiştir.¹⁰⁵ Fakat eş-Şinkîti kitap ve yazarını tanıtmayla ilgilenmemiş sadece İbn Hallikân'ın Zeccâci hakkında söylediklerinin özetiyle yetinmiştir.¹⁰⁶ Suyûti kitabında Zeccâci'den bahsederken el-Emâlî adlı eserini zikredip bu kitabı bizzat gördüğünü söyler.¹⁰⁷

el-Emâlî düzensiz, birbiriyle alakasız farklı konu ve haberlerden oluşmaktadır. Mesela bu kitabı okuyan kişi Kehf suresi ayetlerinin tefsirinden ve onlar hakkında söylenen sözlerden sonra Muâviye b. Ebî Sufyân ve valisi Ravh b. Zenbâ' arasında geçen olaylara şahit olabilmektedir.¹⁰⁸ Bu düzensizliğin sebebi Zeccâci'nin dersleri öğrencilere yazdırması ve bir ders bittikten sonra onunla bağlantılı konularında bitmesi daha sonra yeni dersin başlamasıyla da farklı bir konunun gündeme gelmesi olabilir.¹⁰⁹

Tüm bu farklı konuların kitapta yer alması onun tümüyle dağınık bir yapıda olduğu anlamına gelmemektedir. Dilbilgisi kitapta yer alan haber, hikaye ve şiirlerin belirleyicisi olmuş olabilir. Zeccâci'nin el-Emâlî'de dile gösterdiği önem diğer konulara gösterdiği önemden daha fazla olduğu görülür. Hatta bu kitabı yazmasındaki tek gaye bu gibi görünmektedir. Bazen aktardığı haberlerde sadece dil ile ilgili yönler yer almaktadır.¹¹⁰

Zeccâci bu kitapta bazı nahvi meseleleri arzedip onlar hakkında nahivcilerin görüşlerini aktarmakta daha sonra kendi fikrini söyleyip ona deliller göstermektedir. Örneğin Ahûs'un:

“سلام الله يا مطر عليها و ليس عليك يا مطر السلام”

beytinin “سلام الله يا مطر عليها” kısmında, müfret münada zorunlu olarak tenvinlenir demektir. Öte taraftan Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh ve Mâzini onun merfu olarak tenvinlenmesini ve tenvinlenmenin zorunlu olduğu durumlarda kelimenin lafzı üzerine tenvinlenmesinin gerektiğini sürmüştür. Ferrâ'da bu görüştedir. Fakat Amr b. Alâ, Yûnus b. Habîb, Îsâ b. Umer ve EbûUmer Sâlih b. İshâki'l-Cermî “سلام الله يا مطرًا عليها” şeklinde münadayı nasb ve tenvinli okumuşlar

¹⁰⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 25-26.

¹⁰⁵ Kitabın ikinci bir baskısı Abdusselam Muhammed Harun'un tahkikiyle 1963 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

¹⁰⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 28-29.

¹⁰⁷ es-Suyûti, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

¹⁰⁸ ez-Zeccâci, Ebû'l-Kâsım, *el-Emâlî*, tsz. s. 3-4.

¹⁰⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 29-30.

¹¹⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 30.

ve: “Tenvin kelimeyi aslına çevirmiştir, aslı ise nasbtır. Bu kelime gayri munsarif isim gibidir. Bir şair kelimeyi tenvinlemek zorunda kaldığında onu tenvinler, sarf yapar ve aslına çevirir” demişlerdir.¹¹¹ Buna delil olarak da bir şairin şu beytini göstermişlerdir:

“ما إن رأيت ولا أرى في مدتي كجوارِي يلعبن بالصحراء”

Zeccâcî: “Benim görüşüm Halîl b. Ahmed ve taraftarlarının görüşüdür. Bunun hülâsası müfret münada alem isim seslere benzediği için Halîl b. Ahmed, Ebû Amr ve taraftarlarına göre damme üzerine mebnidir, Halîl b. Ahmed ve Ebû Amr dışındaki alimlere göre ise zamir konumunda bulunduğu için mebnidir. Şiirin zorunluluğuna binaen tenvinlenmesi durumunda mebni olduğu illet hala mevcuttur. Ben “إيه و غاق” gibi tenvin alan mebniler gördüm, bunlar gayri munsarif mahallinde değillerdir çünkü gayri munsarifin aslı sarf olmasıdır. Birçok Arap, şiirin zorunluluğu durumlarında kelimeyi sarf yapmaktan kaçınmaz. Alem müfret münada mansub ve tenvinli olarak ancak şiirin zorunluluk durumlarında söylenebilir” demiştir.¹¹²

Zeccâcî bu kitabında senetlere özen göstermiş hatta senetsiz hemen hemen hiçbir haber aktarmamıştır.¹¹³ Bu durum dilin görüş olmadan kıymeti olmayacağı düşünenlerin yöntemidir. Bu görüşler aktarım ve rivayetlerin özü gibidir ve isnadın bunlarda birincil derecede yeri vardır. Zeccâcî el-Emâlî kitabında dilci gibi davrandığı için dilcilerin yöntemini izlemiştir. Başka kitaplarında farklı tutum izleyebilmiştir. Mesela el-İdâh adlı eserinde nahiv meselelerinden bahsedip onlara senet olmadan gerekçeler gösterebilmiştir.¹¹⁴

Brockelmann el-Emâlî'l-Kubrâ, el-Emâlî'l-Vustâ ve el-Emâlî's-Suğrâ olmak üzere el-Emâlî adlı eserin üç ayrı şekli olduğunu zikretmiştir.¹¹⁵

5.3. Şerhu Mukaddimeti Edebi'l-Kâtib

Bu kitapta Zeccâcî, İbn Kuteybe'nin Edebu'l-Kâtib adlı eserindeki risalesini şerh eder. Bu şerhin mukaddime kısmında Zeccâcî'nin şu sözleri yer alır: “İbn Kuteybe'nin Edebu'l-Kâtib adıyla bilinen kitabın risalesini şerh etmek istedim. İbn Kuteybe bu eserde edebi cümleler kullanmıştı. Bende İbn Kuteybe'nin bu cümlelerini sözü uzatacak şekilde şerh etmekten kaçındım. Kitabın dil ile ilgili kısımlarını, nahvin illet ve ölçütlerini, İbn Kuteybe'nin zikrettiği yazarların ihtiyacı olan kaynak ve yapıları, yâ harfinin vâv harfine vâv harfinin de yâ harfine dönüşmesini, hem yâ hem de vâv harfinin elif harfine dönüşmesini ve tesarifile ilgili cümleleri açıkladım. Ayrıca İbn Kuteybe'nin Resulullah (sav) hakkında

¹¹¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 30-31.

¹¹² ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 33-34.

¹¹³ ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, s. 19; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 31.

¹¹⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 32.

¹¹⁵ Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, Çev. Abdu'l-Halîm en-Neccâr, Darû'l-Maârif, Kahire 1959, II/175.

zikredip açıklamadığı haberleri açıkladım. Mantık uleması ve mühendislerden naklettiği kelamın manasını zikrettim. Tüm bunları söz uzamasın ve faydası daha fazla olsun diye güzelce özetleyerek yaptım. Her bölümüne benzer ilginç bir haberi ve nadir beytler ekledim. Bunu da bu kitabın zikrettiğim içeriğiyle bunları öğrenmek isteyen kişiye Allahın izni ve tevfiğiyle fayda vermesini ve kasd olunan kitaptan daha fazla faydalı olması için yaptım.”¹¹⁶

Zeccâci bu sözlerden sonra İbn Kuteybe'nin sözlerini açıklamaya başlar. Suyûti ve Kiftî Zeccâci'den bahsederken bu kitabı zikretmişlerdir. Ayrıca Kâtip Çelebi de bu kitaba değinmiştir.¹¹⁷

5.4. Muhtasaru'z-Zâhir

ez-Zâhir hicri 328 yılında vefat eden Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Muhammedi'l-Kâsîmi'l-Enbârî'n-Nahvi'nin kitabıdır. Zeccâci bir cilt olan bu kitabı tashih ve tedkik etmiş ve şerh edip özetlemiştir.¹¹⁸ Zeccâci bu kitabı hakkında şunları söylemiştir: “Bu kitapta Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Muhammedi'l-Kâsîmi'l-Enbârî'nin *ez-Zâhir* adlı kitabında zikrettiği lafızların tümünü derledim. Onları kısaca özetledim ve sözü uzatan şevahid ve onlara bağlı şeyleri çıkardım.¹¹⁹ Mufaddal (Sâhibu'l-Ferrâ) bu manada bir kitap yazıp onu *el-Fâhir* olarak isimlendirmiştir. Bu kitapta tartışma ve konuşmalarda sıkça tekrar edilen *ıştikak*'ın bir bölümünü derlemiştir. *el-Enbârî*'de kitabını yazmaya girişmiş ve bunları nakletmiş, zor kısımlarını anlaşılır kılıp basitleştirmiş ve pek çok şevahid göstermiştir.¹²⁰ Ben *ez-Zâhir* adlı kitabı inceledim ve onda pek çok hatalar gördüm. Kitabı özetleyip lafızlarını tashih ederek onda bulunan yanlışları düzeltmek ve onu tedkik edip şerh etmek istedim. Çünkü o, dil ilmini öğrenmeye başlayanlar için yazılmış bir kitaptı. Her ne zaman ilmi yeni öğrenmeye başlayan kişi bu kitaptan bir şeylerle okusa ona alışkanlık kazanıp inanır ve sadece onun doğru olduğunu sanar. Bende onu okuyan kişi hakikati öğrensin diye onu açıkladım. Aslında hepsinin kaynağı tek olmasına rağmen onun birçok yerde tek bir lafzı birçok yönüyle (anlamıyla), bir meseleyi farklı cevaplarıyla aktardığını ve bunu çokça yaptığını gördüm. Eğer onda alimlerin lafızları çelişiyorsa buna dikkati çektim ve nasıl asıl kaynağa çevrileceğini gösterdim. Ayrıca Kufe ekolüne göre nahiv, nahiv illetleri ve tesarif konularına değindiği bölümler gördüm. Ben de onları Basra mezhebine göre açıkladım ve Kufe mezhebinin değil onların iddialarının doğruluğunu gösterdim. Bazı bölümlerde memleket isimlerinin türeyişi ile ilgili kısa metinler gördüm. Ona bir bölüm ekleyerek bütün memleket isimlerinin türeyişini ve isimlendirilme nedenlerini zikrettim. Ayrıca alimlerin zikrettiği, mana ve lafız açısından çelişkili meseleleri öylece bıraktığı bölümler ve

¹¹⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 32-33.

¹¹⁷ *es-Suyûti Buğyetu'l-Vuât*, II/77; *el-Kiftî*, a.g.e. II/160; Çelebi, a.g.e. I/48.

¹¹⁸ Çelebi, a.g.e. II/947-948.

¹¹⁹ *ez-Zeccâci, Muhtasaru'z-Zâhir*, s. 16.

¹²⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 34.

dil bölümünde ayrıntıya girmediğini gördüm. Bunların hepsini bu kitabı okuyan kişinin, kitabın üçte birinden az kısmını oluşturan muhtasarıyla birlikte ez-Zâhir adlı kitabın içeriğini anlayarak ondaki yanlış kısımları ve zikrettiğim şeyleri bilmesi için anlattım”.¹²¹

Suyûti bu muhtasar kitabın kıymetliliğini aktarırken şöyle demektedir: “Ebû'l-Hasan eş-Şârî fihristinde hocası Ebû Zer'in şöyle dediğini aktarıyor: Bazı kitapların kendilerinden daha çok tercih edilen muhtasarlara dört tanedir: Zubeydi'ye ait Muhtasaru'l-Ayn, Zeccâcî'ye ait Muhtasaru'z-Zâhir, İbn Hişâm'a ait Muhtasaru Sîreti İbn İshâk, Fadl b. Sulme'ye ait Muhtasaru'l-Vâdiha”. Zeccâcî bu sözü Muhtasar adlı kitabını fevkaledde şekilde yazmakla kendi lehine şahitlik etmiştir.¹²² İbn Hayr el-İşbili Fihrist adlı eserinde bu kitaptan bahsetmiştir.¹²³

5.5. İştikâku Esmâillah

İşâratu't-Ta'yîn ve el-Bulğa fi Tercimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa adlı kitaplarda bu kitabın adı “Şerhu Esmâillahi'l-Husnâ” şeklinde geçer.¹²⁴ Zeccâcî'den bahsedenlerin bir çoğu bu kitaptan bahsetmemişlerdir. Keşfi'z-Zunûn adlı eserde bu başlıkla eser vermiş 31 alimin adı olduğu halde Zeccâcî'nin adı geçmemekte ve hatta hicri 388 yılından önce vefat eden hiç kimsenin adı bulunmamaktadır. Halbuki Zeccâcî bu adla eser yazmış ilk kişidir.¹²⁵

Zeccâcî mukaddime kısmında bu kitabından şöyle bahseder: “Bu kitabı, ilim ehlinin rivayetine uygun olarak sayan kimsenin cennete gireceği şeklinde hadiste de geçen Allah'ı Tealanın sıfatlarına ve isimlerinin türeyişinin şerhine ayırdım. İlim ehli bunları rivayetle beraber Allah'ı (cc)'un kitabından çıkarmışlardır. Kitabı isim ve sıfat arasındaki fark, Arap kelamında sıfatların şekilleri, Allah (cc)'nun sıfatlarının keyfiyetini, iştikak'ı kabul eden ve etmeyenleri zikrettim ve onlara cevapla bitirdim”.¹²⁶

Bu kitabı Dr. Abdu'l-Huseyin el-Mubârek tahkik edip 1974 yılında neşretmiştir.¹²⁷

5.6. Kitâbu'l-İbdâl ve'l-Muâkabe ve'n-Nezâir

¹²¹ ez-Zeccâcî, *Muhtasaru'z-Zâhir*, s. 16-17.

¹²² Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 35.

¹²³ el-İşbilî, İbn Hayr, *Fihrist*, thk. Beşşâr Avvâd Mar'ûf, 1. Baskı, Darû'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus 2009, s. 421.

¹²⁴ Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûb, *el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Misrî, 1. Baskı, Darû Sa'du'd-Dîn, Dimeşk 2000, s. 181; el-Yemânî, a.g.e. s. 180.

¹²⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 35.

¹²⁶ ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım, *İştikâku Esmâillah*, thk. Abdu'l-Huseyni'l-Mubârek, 2. Baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 19.

¹²⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 36.

Harflerin karşılıklı değişmelerini, art arda gelmelerini ve benzeşmelerini inceleyen bir kitaptır. İzzeddîn'il-Tenûhî bu kitabı tahkik edip 1962 yılında Şam'da neşretmiştir.¹²⁸

5.7. Kitâbu'l-Lâmât

Suyûti, Brockelmann vb. Zeccâci'nin biyografisini yazan bir çok kişi bu kitabı zikretmiştir.¹²⁹ Kaliteli bir eser olup Arap kelimelerinde lam harflerini ve mahallerini inceleyen bir kitaptır.¹³⁰ Zeccâci bu kitap hakkında şöyle demiştir: "Bu kitap Arap kelimeleri ve Allah (cc)'un kitabındaki lam harflerini ve mahallerini, manalarını, uygulamalarını, her mahaldeki delilini ve bazı lam harfleri hakkında alimler arasındaki ihtilafı ele alan muhtasar bir kitaptır".¹³¹

5.8. Şerhu'l-Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzini

Suyûti bu kitabı Zeccâci'nin kitaplarından sayar.¹³² Uyûnu't-Tevârîh ve Keşfi'z-Zunûnadlı eserlerin müellifleri de bu kitaptan bahsetmiştir.¹³³

5.9. el-Muhtara' fi'l-Kavâfi

Suyûti bu kitaptan bahsedip bu kitabı bizzat gördüğünü söyler.¹³⁴ Uyûnu't-Tevârîh ve Keşfi'z-Zunûn adlı eserin yazarları ve daha pek çok kişide bu kitaptan bahsetmiştir.¹³⁵ İbn Nedîm ise sadece bu kitabın Zeccâci'ye ait olduğunu zikredip kitabın adını "el-Kavâfi" olarak kısaltır. Ardından: "el-Kavâfi Zeccâci'nin kitaplarındandır" der.¹³⁶

92

5.10. Kitâbu'l-Hecâ

Brockelmann¹³⁷ hariç kimse Zeccâci'nin kitapları arasında bu kitabı saymamıştır fakat Zeccâci bu kitabına el-Cumel adlı eserinde işaret etmektedir. Mehmuz fiiller bölümünde şöyle demiştir: "Bunların hepsini Hecâ kitabında anlattım".¹³⁸

5.11. Kitâbu'l-Mecmû' fi Marifeti Envâi'ş-Şi'r ve Kavâfihi

¹²⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 36.

¹²⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77; Carl Brockelmann, a.g.e. II/176; Umer Rızâ Kakhâle, a.g.e. V/124; Çelebi, a.g.e. II/1535.

¹³⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 36-37.

¹³¹ ez-Zeccâci, Ebû'l-Kâsım, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1985, s. 31.

¹³² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

¹³³ el-Ketbî, Muhammed b. Şâkir, *Uyûnu't-Tevârîh*, thk. Afîf Nâyif Hâtûm, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1996, s. 153; Çelebi, a.g.e. II/1396-1397.

¹³⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

¹³⁵ Çelebi, a.g.e. II/1625; el-Ketbî, a.g.e. s. 116; Umer Rızâ Kakhâle, a.g.e. V/124.

¹³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Mârife, Beyrut tsz., s. 118.

¹³⁷ Brockelmann, a.g.e. II/176.

¹³⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 38.

Bu kitap İbn Hayr el-İşbîlî'nin Fihrist adlı eserinde Zeccâcî'ye ait olan bir kitap olarak geçer.¹³⁹ el-Cumel'in muhakkiki Muhammed b. Ebî Şanab bu kitabı Zeccâcî'nin kitabı olarak aktarmıştır. Bunlardan başka aktaran bulunmamaktadır.¹⁴⁰

5.12. Kitâbu Meâni'l-Hurûf

Brockelmann "Hurûfu'l-Meâni" adlı eseri Zeccâcî'nin kitapları arasında saymaktadır.¹⁴¹ İbn Hayr el-İşbîlî bu eseri "Meâni'l-Hurûf" adıyla zikretmiştir.¹⁴² Fakat Kiftî şöyle demiştir: "el-Eğfâl, Ebû Aliyyi'l-Fârisi'nin kitabı olup Zeccâcî'nin el-Meâni adlı eserinde yanıldığı konular hakkındadır".¹⁴³ Kiftî'nin bu sözü, el-Fârisi'nin kitabının Zeccâcî'nin kitabıyla ilgili olduğuna işaret ettiği için okuyucuyuda şüphe uyandırabilir. Fakat işin gerçeği Kiftî'nin sözlerinde eksiklik ve hatalar olduğudur. Eksik taraf el-Eğfâl adlı eserin Meâni'l-Kuran hakkında bir kitap olduğunu söylememesidir. Yanlış taraf ise el-Eğfâl adlı eser Zeccâcî'nin Meâni'l-Hurûf adlı eserine değil Ebû İshâk ez-Zeccâcî'nin Meâni'l-Kuran ve İ'râbuhu adlı eserine eleştiri ve tashih kitabıdır.¹⁴⁴

5.13. Şerhu Risâleti Kitâbi Sivebeyh

Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı ile ilgili olan herşeye çok dikkat ve önem atfelerine rağmen hiçbir araştırmacı ve Zeccâcî'nin biyografisi yazan hiç kimse bu kitaba değinmemiştir. Bu kitabı zikreden bizzat Zeccâcî'dir.¹⁴⁵ Bu kitabına pek defa işaret etmiş ve el-İdâh adlı eserinde şöyle demiştir: "Bu konuda tartışma ve farklı görüşler bulunmaktadır. Biz bunları Şerhu'r-Risâle adlı kitapta açıkladık".¹⁴⁶ Başka bir bölümde ise: "Sîbeveyh'in kitabında 'Bu Arapça kelimelerin ne olduğu bölümüdür' sözü ve bu konu hakkında kelimeler ve görüşleri Risâletu Kitâbi Sîbeveyh'i açıklamak için yazdığım kitapta zikrettim" demiştir.¹⁴⁷ Ayrıca yine "Sîbeveyh'in bu sözünün manasını risalesinin tefisirinde ayrıntılı olarak ele aldım" ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁸

Zeccâcî'nin bu kitaptan kasdı Sîbeveyh'in el-Kitâb adlı eserinin ilk sayfalarını açıklamak olduğu olasıdır. Bu sayfalarda, Sîbeveyh 13. sayfada ismu'l-fail bölümüyle başlayan nahiv bölümlerine girmeden önce genel konulardan bahsetmektedir. Aşağıda verilenler bunu desteklemez:

¹³⁹ el-İşbîlî, a.g.e. s. 389.

¹⁴⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 38.

¹⁴¹ Brockelmann, a.g.e. II/175.

¹⁴² el-İşbîlî, a.g.e. s. 397.

¹⁴³ el-Kiftî, a.g.e. I/309.

¹⁴⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 38.

¹⁴⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 39.

¹⁴⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 41.

¹⁴⁷ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 45.

¹⁴⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 53.

1. Risale kelimesini kitabın önsöz veya mukaddimesi anlamında kullanması Zeccâci'nin adetlerindedir. İbn Kuteybe'nin Edebû'l-Kâtip adlı eserinden söz ederken onu bir çok defa kullandığını görüyoruz.

2. Sîbeveyh'in el-Kitâb adlı eserinin mukaddimesinin olmadığı malumdur fakat kitabın ilk 13 sayfası mukaddime denmeye uygundur. Nitekim nahiv kitaplarının mukaddimesinde yer alan genel konulardan bahsetmektedir. Nahivle ilgili bölümler ayrıntısıyla beraber kitabın 13. sayfasında ismu'l-fâil bölümüyle başlamaktadır.

3. Zeccâci'nin bu kitapta Sîbeveyh'in "Bu Arapça kelimelerin ne olduğu bölümüdür" cümlesini açıkladım sözü el-Kitâb'ın bu bölümünün Risâletü Kitâbi Sîbeveyh adlı eserin kapsamında olduğunu göstermektedir. Bu da bahsedildiği gibi el-Kitâbın ilk 13 sayfasının mukaddime olduğuna uygun düşmektedir.¹⁴⁹

Uyûnu't-Tevârîh adlı eserin müellifi bu eseri Zeccâci'nin eserlerinden saymıştır.¹⁵⁰

5.14. Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n-Nahviyyin

Bu kitaba Zeccâci'nin biyografisini yazan Suyûti ve Brockelmann dışında kimse değinmemiştir. Suyûti bu kitabın bazı bölümleri alıntılarken bu kitabın Zeccâci'ye ait olduğundan şüphe duyar. Brockelmann ise bu kitabı Zeccâci'nin eserlerinden sayar.¹⁵¹

Suyûti el-Eşbâh ve'n-Nezâir adlı eserde: "Sîbeveyh'in Halîl b. Ahmed ile olan meclisini Ebû Hayyân et-Tezkire adlı eserinde zikreder ve sanırım bunu Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n-Nahviyyin adlı eserden almıştır" der.¹⁵² Daha sonra : "Ebû İshâk ez-Zeccâci'nin bir grupla olan meclisini Ebû Hayyân et-Tezkire'sinde zikretmiştir, bu da bahsi geçen Kitâbu'l-Mecâlis adlı eserde yer almaktadır ve sanırım Ebû'l-Kâsımî'z-Zeccâci'nin eseridir" der.¹⁵³ Başka bir yerde bu zannını tekrarlar ve: "Ğarâibu Mecâlisi'n-Nahviyyin adlı eserin sahibinin zikrettiği "Meclis" adlı eserin müellifinin ismine rastlamadım fakat Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâci'nin olduğunu zannediyorum" der.¹⁵⁴

5.15. el-İzkâr bi'l-Mesâili'l-Fıkhiyye

Mısırlı araştırmacı Mâzin el-Mubârek'e göre muteahhirun (sonra gelen) alimlerin kitaplarında yer alan Zeccâci'ye ait farklı konulardaki meseleler de Zeccâci'nin eserleri arasında sayılması gerekir. Bu meselerlerden fıkıh ile ilgili ve ilgisiz olanlar vardır. Fıkıh ile ilgili bulunanları bir araya getirip el-İzkâr bi'l-

¹⁴⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 39-40.

¹⁵⁰ el-Ketbî, a.g.e. s. 116.

¹⁵¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 40; Brockelmann, a.g.e. II/176.

¹⁵² es-Suyûti, Celâluddîn Abdurrahman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, thk. İbrâhîm Muhammed, Dimeşk tsz., III/33.

¹⁵³ es-Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, III/35.

¹⁵⁴ es-Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, III/63.

Mesâili'l-Fıkhıyye” adını vermiştir.¹⁵⁵ Suyûti bu meseleri el-Eşbâh ve'n-Nezâir adlı eserde aktarmış ve şöyle demiştir: “Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî söyle demiştir: “Şimdi, Allah seni korusun ve bize ve size hidayet etsin, din ve dünya için çabaladığınız işlerde bizi doğruya muvaffak kılsın, bize kendine yaklaştıracak veya amel edeceğimiz ilimle rızıklandırınsın, O Semidir, Basirdir ve herşeye gücü yeter. Sen bana Kısâî'ye de sorulan beyt hakkındaki meseleyi sordun ve o beyit şöyledir:

فأنت طلاقٌ و الطلاق عزيمة ثلاثاً و من يخرق أعق و أظلم

Bu meselede benim görüşüm “الطلاق” kelimesinin nasb olması yönündedir. Fıkıhla iştigal eden kimselerde bu soruyu sormuşlardır. Eskiden bunları biraraya toplamıştım. Bu meselelerden kimisini İbn Hayyât bana arzetmiş, İbn Kiysân ve Sa'leb ile bunları özetleyip tespit etmeye karar kılmışlardı. Kimisini de Sa'leb'in kendisine anlattığını ifade etmişti. Ayrıca hocalarımın şifahen topladığım ve kitaplarından çıkarsadığım bazı meseleler yine bu meseleler arasındaydı. Bunları Kitâbu'l-İzkâr bi'l-Mesâili'l-Fıkhıyye adlı kitabımda biraraya getirmek istedim. Bunları, bunlar ile ilgili bulunan veya benzer şeyleri ve bahsi geçen Kisâî'nin meselesini sözü uzatıp bıkkınlık ve rahatsızlık vermemesi için son derece özet şekilde derledim”.¹⁵⁶

Bu girişten sonra boşanma ile ilgili 14 meseleyi aktarmıştır.

5.16. Mesâilu Muteferrika

Zeccâcî bir kitap şeklinde derlediği eser Mesâilu Muteferrika'yı Ebû Bekr eş-Şeybâni'nin soruduğu sorulara cevap olarak göndermiştir. Sorulan sorular onu bu meseleleri derlemeye ve telif etmeye sevk etmiştir.¹⁵⁷ el-Eşbâh ve'n-Nezâir adlı eserde şöyle geçer: “Bu 11 meseleyi Ebû Bekr eş-Şeybâni Taberiyye'den Dimeşk'e gönderdiği bir mektupla Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'ye sormuştur. Zeccâcî'nin yazdığı cevap şöyledir:

“Bismillahirrahmanirrahim. Allah seni korusun. Sana olan nimetini tamamlasın ve sana onları daim kılsın. Kardeşim, kardeşimizle gelen mektubunun içeriğine vakıf oldum. Allahın izniyle cevabı gecikmeden sana gelecek. Sana karmaşık gelen meselelere vakıf oldum ve onlara olan alakayı bildiğim ve kardeşimize (Allah onu korusun) faydalı olsun diye bu kitapta onları açıklamaya giriştim. Senin bildiğin ve bana zikrettiğin değişik konulardan seçtiğim kendi meselelerimi de onlara ekledim. Başına gelen bu tür misallerden her ne olursa olsun onlar hakkında konuşmaktan daralma, onun sırrını açarım ve inşallah ilmim elverdiğince onun açıklamasını sana bildiririm”. Sonra 11 meseleyi açıklamıştır fakat birinci meseleyi aktarmakla yetinelim. Şöyle demiştir: “هذا زيد السعدي سعد بكر” sözünde “سعد” kelimesinin irabı ve tercihleri nasıldır diye

¹⁵⁵ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 42.

¹⁵⁶ es-Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, IV/585-586.

¹⁵⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 43.

sormuşsun. Bu meselede Kufeliler “سعد” kelimesini esrelemeyi tercih ederler ve “زيد السعدي سعد بكر” derler. “زيد السعدي” sözünün manasını “زيد من سعد” olarak ifade ederler. Bize gelince “سعد بكر”i tercüme olarak yani bedel olarak söyleriz çünkü bu sözle tamlamayı murad ederiz, Kufeliler ise nasb olmasını da caiz görürler.

Basralı dostlarımıza gelince onlar bu kelimenin esrelenmesini asla caiz görmezler. Muzafun ileyh önce, tamlamaya delalet eden isim sonra olmaz (derler). Bence nispet tamlamadır, çünkü “رجل بكري و تميمي” dediğimiz zaman tamlama yaparız fakat muzaf ve muzafun ileyh şeklinde değil. Burada esreleyen veya esrelenen lafız yoktur, Sîbeveyh nisbeti zikrettiğim şekilde tamlama olarak isimlendirir, dostlarımız şöyle demektedir: “أعنى سعد بكر، أزيد السعدي سعد بكر” (takdiriyle) nasb yaparlar, “هو سعد بكر” manası takdiriyle ref yapmayı caiz görürler.

Bu mesele dostlarımızın kitaplarında yazılı bir şeye cevap olarak yazılmış değildir, Kufelilerin kitaplarında yazılıdır. Fakat bu meseleyi İbn Hayyât ve İbn Şukeyr’e sordum onlarda zikrettiğim gibi cevap verdiler...”.¹⁵⁸

5.17. el-Esiletu'l-Vâridetu ala'l-Besmele ve Ecvibetiha

Brockelmann Zeccâci'nin zikredilen eserlerine “Beyânu'l-Esiletu'l-Vâridetu ala'l-Besmele ve Ecvibetiha” adlı bir kitap daha ekler. Bu kitaba kendisinden başka değinen bulunmamaktadır.¹⁵⁹

5.18. el-Îdâh Fi İleli'n-Nahv

Îdâh fi İleli'n-Nahv adlı eser bir mukaddime ve Zeccâci'nin sonlarına kısa meseleler de eklediği 23 bölümden oluşur.

Mukaddime kısmında Zeccâci telife özen gösterme gerekliliği, kitabı yazma sebebi, konuları inceleme biçimi ve kitaba niçin el-Îdâh ismini verdiği gibi pek çok konudan bahseder. Geri kalan 23 bölüm ise genelde isim, fiil ve harf ile ilgilidir. Bunun yanında irab, nahv ve bunlara benzer konularda mevcuttur. Bazen bir bölümde terimlerini birleştirdiği çeşitli mesele ve farklı araştırmaları bir araya getirdiği de olur.¹⁶⁰

Zeccâci kitabının birçok bölümünde ismin isimlendirilmesi ve sebebi, ismin tanımı, alimlerin isim hakkında ihtilafları, ismin irabı hakketmesi, ismin irabtaki yeri, fiil ve harf karşısında takdim ve tehir açısından ismin konumu gibi isim ile ilgili meseleler arzeder.¹⁶¹

Zeccâci ayrıca kitabının birçok bölümünde fiili ele alır ve fiilin isimlendirilmesi, tanımı, masdar mı fiilden fiilin mi masdardan türediği ve bunun hakkında söylenenleri, mebni olmayı hakketmesi, isim ve harf karşısındaki

¹⁵⁸ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, III/110-111.

¹⁵⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 45; Brockelmann, a.g.e. II/176.

¹⁶⁰ ez-Zeccâci, *el-Îdâh*, s. 154-155-156-157-158; Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 54.

¹⁶¹ ez-Zeccâci, *el-Îdâh*, s. 48-49-50-51-52.

konumu, fiilerin kendi içindeki konumları, hal fiili, fiilin kesra alamaması ve tamlama yapılamaması gibi konulardan bahseder.¹⁶²

Harf konusunda ise Zeccâcî harfin isimlendirilme sebebi, çeşitleri, her birinin tanımı, mebni olmayı haketmesi, isim ve fiil karşısındaki konumu ve harf ile ilgili şeylerden bahseder. Fakat isim ve fiile göre harften daha az bahseder.¹⁶³

Tüm bunların dışında Zeccâcî el-İdâh adlı eserinde tanımların farklılığı ve sebebi, nahvin illetleri, irab ve neden kelimada mevcut olduğu, hareke mi yoksa harf mı olduğu; ref, nasb ve cer'in manaları, nahvin isimlendirilme sebebi, nahvin öğrenilmesinin faydaları; nahv, irab, dil ve garib arasındaki farklar ve tenvinin sözde mevcut olmasının sebeplerini dile getirir. Bunlara ek olarak isim ve masdardan, hangisinin diğerinden türediğinden, irabın mı yoksa sözün mü öncelikli olduğundan, isim ve fiillerin kendi içinde konumları ve önce gelme farklılıklarından, fiillerin kendi içinde önce gelme farklılıklarından, ismin cezm olamama sebebinden, fiilin kesra alamama sebebi ve ikillerin niçin vav ile değil de elif ile ref olduğu gibi varsayım ve hipotezlere dayalı meselelerden söz eder.¹⁶⁴ el-İşbilî, es-Suyûtî, el-Enbârî, Brockelmann ve Katip Çelebi de bu eseri Zeccâcî'nin eserlerinden saymışlardır.¹⁶⁵

Zeccâcî'nin bu kitaplarından sekiz tanesi ve Suyûtînin bize aktardığı bazı küçük meseleler dışında ulaşan yoktur. Bu kitaplardan el-Cumel, el-Emâlî, el-İdâh fî ileli'n-Nahv, İştikâku Esmâillah Teâla, el-İbdâl, el-Muâkabe ve'n-Nezâir, el-Lâmât ve Mecâlisu'l-Ulemâ basılmıştır.

SONUÇ

Arap diline büyük emekleri olan alimlerden birisi de Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'dir. Değişik alanlarda yazdığı onlarca kitap ile insanlığa ve Arap diline büyük katkılar sağlamış, kendi zamanında ve kendinden sonra gelen alimleri etkilemiştir. Onun en bilgili ve başarılı alanı şüphesiz nahivdir. Bu alanda pek çok kitap yazıp nahvin diğer insanlarca daha rahat ve net şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Yaptığımız incelemeyle Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî ile ilgili şu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktayız:

1. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî nahiv, sarf, kafiye, şiir, edebiyat, hadis ve fıkıh gibi birçok ilmi alanda birikimi bulunan çok yönlü bir alimdir. Çeşitli ilmi alanlarda

¹⁶² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 52-53-54/56-57-58-59-60-61-62-63/77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89/107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121.

¹⁶³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 54-55/77.

¹⁶⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e. s. 60-61.

¹⁶⁵ el-İşbilî, a.g.e. s. 390; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77; Çelebi, a.g.e. I/210; el-Enbârî, a.g.e. s. 265; Brockelmann, a.g.e. II/175.

eğitim görüp bu alanlarda uzmanlaşabilmesi onun ilme olan düşkünlüğüyle doğrudan ilişkilidir.

2. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin ilme olan aşk ve iştihakı onu çeşitli diyarlara sevkedip orada bulunan hocalardan ders almaya götürmüştür. Bu uğurda yolculuktan ve yolculuk zahmetlerinden kaçınmamıştır. Çektiği tüm bu ilmi meşakkatin neticesinde pek çok farklı branşta pek çok eser yazabilmiştir. Yazdığı pek çok sayıda eser olduğu için kendisine "Sahibu't-Tesanif" denmiştir. Bu lakabı hak etmesinin ardında yoğun bir ilmi çabanın olduğu aşikardır. Eserlerinin büyük çoğunluğu zaman içerisinde kaybolmasına rağmen günümüze ulaşan eserlerinin kalitesi ve kapsayıcılığı ilminin aşkınığına delalet etmekte, kaybolan eserleriyle beraber ele alındığında bu ilmi aşkınığın boyutu daha da engin bir hal almaktadır.

3. Zeccâcî'nin eserlerini kaleme alırken izlediği yöntem gayet ulvi bir gayeye haizdir. Şöyle ki Zeccâcî eserlerinde gayet anlaşılır bir dil kullanmıştır. Kendisinden önce gelip geçen ve eserlerini kasden veya kasıtsız zor bir dille yazan pek çok alime muhalif olarak o, eserlerinin okuyucuya fayda vermesi amacı gütmüştür. Bu nedenle yazdığı eserler uzun yıllar tüm islam aleminde büyük bir rağbet görmüş, pek çok kişi eserlerinden faydalanmıştır.

4. Zeccâcî'ye mensup olduğu ekol açısından bakıldığında Basra ekolüne daha meyilli olduğu görülür. Hem Basra hem de Kufe ekolüne mensup hocalardan ders alıp her iki ekolün görüşlerini bilmekte, eserlerinde bunu dile getirmektedir. Bununla beraber Zeccâcî bu görüşleri kendi bilgi, birikim ve tecrübe potasından geçirmekte doğru bulduğu görüşleri ekol taassubuna takılmaksızın dile getirebilmektedir.

5. Zeccâcî araştırdığı ve incelediği konularda hakikatin peşinde koşmuş, en yakın olduğu hocalarının bile görüşlerini mihenk taşına vurmaktan kabul etmemiştir. Bu tutum onun hakkaniyetli bir alim olduğuna şahitlik etmektedir. Ders aldığı hocalarını eserlerinde bir bir ifade edip onlara saygı duymasına rağmen bu durum onu hocalarının görüşlerine fanatik bir tutum izlemesine sebebiyet vermemiştir. Tam manasıyla bir alim portresi çizen Zeccâcî, hayatı ve ilme bakışıyla bunu ispat etmiştir.

6. Değişik İslami şehir ve bölgelerde yaşayan Zeccâcî yaşadığı asırda önde gelen alimlerden biri olup diğer alimlerin karmaşa yaşadığı meseleleri rahatlıkla çözebilecek yetenekte bir alimdir. Öyle ki, kendisine başka alimler tarafından cevaplandırılması için farklı ilmi alanlarla ilgili soru ve müşkil konulara malik mektuplar gönderilmiş o da bunları bila-hudud bilgisiyle cevaplamıştır. Bunun yanı sıra başka alimlerin kitaplarını inceleyip onlarda bulunan eksik ve hataları düzeltip tamamlayan mudakkik bir tarafının da olduğu görülmektedir.

Hayatını ve ilmi şahsiyetini irdelediğimiz bu çalışmayla onun birçok ilmi alanın inceliklerini bilen bir alim olduğu açıkça görülmektedir. Kendi asrında

kandil gibi parlayan bir ilim adamı olan Zeccâcî'nin adı, başta Kuran dili ve diğer ilmi alanlara yaptığı katkı sebebiyle belki de kıyamete kadar hayırla anılacaktır.

KAYNAKÇA

el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdillah b. Muhammed b. Sîd, İslâhu'l-Halel min Kitâbi'l-Cumel, thk. Saîd Abdilkerîm Saûdî, Dâru't-Telîa li't-Tibâati ve'n-Neşr, Beyrut 1980.

Carl Brockelmann, Târihu'l-Edebi'l-Arabî, Çev. Abdulhalîm en-Neccâr, Darû'l-Maârif, Kahire 1959.

Çelebi, Katip, Mustafa b. Abdullah, Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn, thk. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya, Darû İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1941.

el-Enbâri, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed, Nuzhetu'l-Elibbâi fi Tabakâti'l-Udebâ, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm, Dâru'l-Fikr, Kahire 1998.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûb, el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa, thk. Muhammed el-Misrî, 1. Baskı, Darû Sa'du'd-Dîn, Dimeşk 2000.

el-Hadîsî, Hatîce, Medârisu'n-Nahviyye, 3. Baskı, Dâru'l-Emel, Ürdün 2001.

İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdi'l-Kerîm b. Abdi'l-Vâhidi'ş-Şeybânî, el-Kâmil fi't-Ta'rîh, thk. Muhammed Yûsuf ed-Dakkâka, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1970.

İbnu'l-İmâd, Şehâbeddîn Ebî'l-Fellâh Abdi'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed, Şuzurâtu'z-Zeheb, thk. Mahmûd el-Ernâûd, 1. Baskı, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989.

İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, Dâru'l-Mârif, Beyrut tsz.

el-İşbîlî, İbn Hayr, Fihrist, thk. Beşşâr Avvâd Mar'ûf, 1. Baskı, Darû'l-Ğarbi'l-İslamî, Tunus 2009.

el-Ketbî, Muhammed b. Şâkir, Uyûnu't-Tevârîh, thk. Afîf Nâyif Hâtûm, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1996.

el-Kıftî, Cemâluddin Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf, İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm, Dâru'l-Fikr, Kahire 1986.

Mâzin el-Mubârek, ez-Zeccâci Hayâtuhu ve Asâruhu ve Mezhebuhu'n-Nahvî, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1960.

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdu'l-Kerîm b. Muhammed b. Mansûr Temîmî, el-Ensâb, Dâiretu'l-Maârifî'l-Usmâniyye, Hiderabad 1962.

es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, Buğyetu'l-Vuât fi tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, 1. Baskı, 1965.

_____, el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv, thk. İbrâhîm Muhammed, Dımeşk tsz.

Umer Rızâ Kakhhâle, Mu'cemu'l-Mueliffin, Beyrut tsz.

el-Yafîî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Esad b. Alî b. Suleymân, Mirâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yekzân, 1. Baskı, Darû'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

el-Yemânî, Abdu'l-Bâkî b. Abdi'l-Mecîd, İşâretu't-Ta'yîn fi Terâcimi'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyin, thk. Abdu'l-Mecîd Diyâb, 1. Baskı, Riyad 1986.

ez-Zeccâci, Ebû'l-Kâsım, el-İdâh fi İleli'n-Nahv, thk. Mâzinu'l-Mubârek, 3. Baskı, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1979.

_____, Muhtasaru'z-Zâhir, thk. Tâmir Muhammed Emîn Huseyn, 1. Baskı, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye 2013.

_____, el-Cumel fi'n-Nahv, thk. Alî Tefvîki'l-Hemed, 1. Baskı, Dâru'l-Emel, Ürdün 1984.

_____, el-Emâli, tsz.

_____, İştikâku Esmâillah, thk. Abdu'l-Huseyni'l-Mubârek, 2. Baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986.

_____, Kitâbu'l-Lâmât, thk. Mâzin el-Mubârek, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1985.

Zeydân, Curcî, Târîhu Adâbi'l-Luğati'l-Arabiyye, Muessetu'l-Hindâvi, Kahire 2012.

Zubeydi, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, Tabakâtu'n-Nahviyyin ve Luğaviyyin, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, 2. Baskı, Dâru'l-Maârif, Kahire 1973.